**Vlaamse
overheid**

Onderzoeksproject Voeren:
Versterken van streekidentiteit via landbouw,
natuur, erfgoed en toerisme

Analyse van de relatie tot het landschap in Voeren van de sectoren erfgoed, natuur, recreatie & toerisme en wonen

VLM.be
INBO.be

Auteurs:

Marijke Thoonen en Lieven De Smet,
Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek

Het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO) is het Vlaams onderzoeks- en kenniscentrum voor natuur en het duurzame beheer en gebruik ervan. Het INBO verricht onderzoek en levert kennis aan al wie het beleid voorbereidt, uitvoert of erin geïnteresseerd is.

Vestiging:

INBO Brussel
Kliniekstraat 25, 1070 Brussel
www.inbo.be

e-mail:

Marijke.Thoonene@inbo.be

Wijze van citeren:

Thoonen M. en De Smet L. (2017). Analyse van de relatie tot het landschap in Voeren van de sectoren erfgoed, natuur, recreatie & toerisme en wonen. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2017 (25). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel.
DOI: doi.org/10.21436/inbor.12669883

D/2017/3241/205**Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2017 (25)**

ISSN: 1782-9054

Verantwoordelijke uitgever:

Maurice Hoffmann

Foto cover:

Francis Turkelboom

Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van:

Vlaamse Landmaatschappij (VLM), in het kader van het Vlaams geïntegreerd plattelandsbeleid onder de noemer 'uitvoering Onderzoeksagenda Platteland' (2014-2017).

Analyse van de relatie tot het landschap in Voeren van de sectoren erfgoed, natuur, recreatie & toerisme en wonen

Marijke Thoonen & Lieven De Smet

Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2017 (25)
D/2017/3241/205

Samenvatting

Naast landbouw hebben ook erfgoed, natuur, recreatie & toerisme en wonen een wezenlijke invloed op het Voerense landschap. De laatste vier sectoren vormen het onderwerp van dit rapport. Voor elk van deze sectoren benoemen we hier de belangrijkste elementen in de relatie van die sectoren tot het Voerense landschap. Wat is de toestand en trend van die sectoren tot het landschap? Welke factoren verklaren deze toestand en trend? En, hoe kan de sector een bijdrage leveren tot het behoud van het Voerense landschap?

In Voeren zijn de gemeente en het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren belangrijke brugorganisaties met veel lokale kennis en een duurzaam netwerk. Zij kunnen een belangrijke rol vervullen voor het Voerense landschap en de Voerenaar in dit verhaal.

De sector onroerend erfgoed

Er is al vele jaren aandacht voor Voeren vanuit de sector onroerend erfgoed, omwille van zijn voor Vlaanderen unieke erfgoedwaarden. De hoge dichtheid aan erfgoedwaarden leveren een belangrijke bijdrage aan de recreatieve en toeristische aantrekkingskracht van Voeren. Erfgoedwaarden geven een duidelijk karakter en identiteit aan Voeren en zijn inwoners. In Voeren liggen veranderingen aan het landschap voor de erfgoedsector gevoeliger, net omdat het nog zo authentiek is. Enerzijds is er beschermd erfgoed, waarvoor strenge regels gelden, maar tegelijk ook premies verkregen kunnen worden voor onderhouds-, restauratie- en beheerwerken. Anderzijds is er geïnventariseerd erfgoed (inventaris bouwkundig erfgoed, inventaris landschappelijk erfgoed...) waaraan een beperkt aantal rechtsgevolgen gekoppeld zijn. Het erfgoed buiten de vastgestelde inventarissen ontwikkelt zich onder invloed van heersende socio-economische drivers. In het verleden werden drie gebieden opgenomen in de inventaris landschappelijk erfgoed en zeven beschermde landschappen afgebakend. Bijkomend zijn er 38 beschermde monumenten, 9 beschermde dorpsgezichten en meer dan 300 relictten op de inventaris van het bouwkundig erfgoed in Voeren. Initiatieven vanuit de sector die het behoud van de Voerense erfgoedwaarden kunnen stimuleren zijn: het beschermen van landschappen, ondersteuning voor het behoud en de bescherming van erfgoedwaarden en het stimuleren van de herbestemming van bouwkundig erfgoed. Wanneer houtige erfgoedelementen, graslandcomplexen en hoogstamboomgaarden worden beschermd liften natuurwaarden die hiermee in samenhang voorkomen mee.

De sector natuur

In Voeren komen in vergelijking met Vlaanderen bijzondere en vele natuurwaarden voor. Zo' n 25% van het Voerens grondgebied herbergt (in 2006/2004) hoge natuurwaarden (in Vlaanderen is dat 10%). Deze natuurwaarden hebben een bestaansrecht op zich, maar hebben ook een nut voor de mens. Voor de Voerenaars zorgt de natuur voor bescherming tegen erosie en wateroverlast, maar ook voor recreatie en ontspanningsmogelijkheden. De natuurwaarden worden beschermd door allerlei wet- en regelgeving. In totaal zijn 1.218 hectaren of is 24,1% van Voeren beschermd door afbakeningen op kaarten. Daarnaast wordt geïnvesteerd in de aankoop en het beheer van natuurreservaten. In Voeren wordt ongeveer 860 hectaren beheerd met als hoofddoel natuurbehoud door Natuurpunt en ANB. De sector natuur werkte de voorbije jaren voornamelijk rond de Europese natuurdoelen. 1.590 hectaren of 31% van de totaaloppervlakte van de gemeente behoort tot het Habitatrictlijngebied 'Voerstreek'. Het aandeel met een natuurbeheer in Voeren is vandaag al hoog en zal wellicht toenemen de komende jaren. Men vreest dat bosuitbreiding ten koste zal gaan van het weideareaal en dus het typische landschap zal aantasten. Daarnaast treft de PAS voornamelijk de melkveeteeltbedrijven, waardoor dit de negatieve evoluties in de sector (schaalvergroting) verder kan versnellen. De melkveesector is momenteel een belangrijke drager van het typische Voerense landschap met zijn uitgestrekt graslandareaal en kleine landschapselementen. Deze natuurwaarden worden beleidsmatig beperkt beschermd. KLE's, historisch permanente

graslanden, klein historisch erfgoed, graslanden ... zullen wellicht achteruit gaan in hoeveelheid en natuurlijkheid. Net deze natuurwaarden zijn belangrijk voor het behoud van het typische Voerense landschap. Een ander probleem is dat natuurwaarden worden verwijderd zonder toelating.

De sector natuur moet samen met de andere partners voor de nodige draagkracht zorgen om de leefbaarheid van de familiale melkveehouderij en de landschapswaarden die ze beheren te garanderen.

De sector toerisme en recreatie

Het Voerense landschap is dé toeristische trekpleister van de gemeente en fungeert als drager van het toeristisch-recreatief aanbod in Voeren. Dat toeristisch-recreatief aanbod bestaat onder meer uit een uitgekiend netwerk van wandel-, fiets- en mountainbikeroutes, speelbossen, een brede waaier evenementen, waaronder een heel aantal georganiseerde wandel-, loop-, fiets- en mountainbiketochten, en een uitgebreid aanbod aan verblijfsaccommodatie en drank- en eetgelegenheden. De ontwikkeling van het toeristisch-recreatief aanbod in Voeren is een gevolg van het samenspel tussen een toegenomen vraag naar vrijetijdsbesteding in de Voerstreek en de wil om het lokaal economische potentieel te ontwikkelen. Economisch is het toerisme zeer belangrijk voor Voeren. Terwijl Voeren maar een goede 4.000 inwoners telt, beschikt het over meer dan 2.000 bedden voor toeristen.

Het gebruik van het landschap door de talrijke toeristen en recreanten heeft zijn invloed op het landschap en de leefbaarheid van dorpskernen. Maar net omdat het Voerense landschap het belangrijkste toeristische product is van Voeren hecht de gemeente veel waarde aan de zorg voor het landschap en het erfgoed. De schaal van recreatie en toerisme moet volgens de gemeente in verhouding staan tot de draagkracht van het landschap, en dit zowel in de open ruimte als in de dorpskernen. Dit vertaalt zich in een expliciete keuze voor zachte recreatie, het ontmoedigen van harde recreatievormen en het weren van grote toeristische infrastructuur. Dit moet de toeristische druk in de open ruimte en de bossen op een aanvaardbaar niveau houden.

De sector wonen

Voeren heeft een voor Vlaamse normen erg lage bevolkingsdichtheid en een beperkte bebouwde oppervlakte. Minder bebouwing biedt meer kansen voor de open ruimte en andere activiteiten. Wonen gebeurt geconcentreerd in de compacte kernen die zich situeren langs de belangrijkste invalswegen. Er is lintbebouwing in Voeren, maar deze is beperkter dan elders in Vlaanderen. De kernen en de gehuchten zijn nog aparte entiteiten van elkaar gescheiden door open ruimte met weidse vergezichten. Er zijn behoorlijk wat zonevreemde woningen, maar die zijn veelal gelegen in agrarisch gebied en niet in een ruimtelijk kwetsbare bestemming.

De historische dorpen en gehuchten en de cultuurhistorische bakens zoals kerken, kastelen en hoeves vormen samen met de historische open ruimte elementen het landschapsbeeld in Voeren. Het aantal inwoners in Voeren is echter al meer dan tien jaar in dalende lijn. Wanneer het aantal inwoners verder daalt, dreigt er nog meer leegstand. Dit kan een negatieve impact hebben op het landschap en de beleving ervan.

In Voeren beseft men erg goed dat het typische landschap mee de kwaliteit van de woonomgeving bepaalt. Nieuwe ontwikkelingen omtrent wonen en werken zijn enkel gericht op de eigen behoeften en worden geconcentreerd in de kernen. Daarnaast wordt ook gedacht aan nieuwe woonconcepten en mogelijkheden tot hergebruik van erfgoed. Dat moet ervoor zorgen dat te grote en leegstaande hoeves en woningen opgesplitst kunnen worden in kleinere woningen. Zo wil men erfgoed in stand houden en tegelijk leegstand en verloedering tegengaan.

Introductie Onderzoeksproject Voeren: Versterken van streekidentiteit via landbouw, natuur, erfgoed en toerisme

Onderzoeksproject uitgevoerd in het kader van het Vlaams geïntegreerd plattelandsbeleid onder de noemer 'uitvoering Onderzoeksagenda Platteland' (2014-2017). Supervisie door Vlaamse Landmaatschappij (VLM).

Het **Vlaamse platteland** heeft een aantal **waardevolle cultuurlandschappen**, die bestaan uit een unieke mix van lokaal-aangepaste landbouwsystemen, karakteristieke natuur en typisch onroerend erfgoed. In gebieden buiten de snel-urbaniserende 'Vlaamse ruit' konden deze cultuurlandschappen beter 'overleven' omdat de druk vanuit ander sectoren minder hoog was. Anderzijds zijn deze gebieden niet immuun aan externe drukken, zoals economische druk op familiale landbouwbedrijven, stijgende vraag naar recreatie en toeristische activiteiten, nieuwe regelgeving i.v.m. natuur en erfgoed, immigratie van nieuwe inwoners die op zoek zijn naar rust en natuur. Al deze drukken werken op verschillende manieren in op deze cultuurlandschappen.

Om deze dynamieken beter te begrijpen, werd gekozen voor één **casus gebied**, nl. de Gemeente **Voeren**, ook bekend als de 'Voerstreek', in de Provincie Limburg (België). Het typische bocagelandschap van Voeren wordt gekenmerkt door graslanden, bossen, kleine landschapselementen, hoogstamboomgaarden en holle wegen, en wordt toeristisch/recreatief erg geapprecieerd. Dit landschap dreigt echter te verdwijnen omdat de typische familiale melkveelandaalbouw onder druk staat.

De **lange-termijn doelstelling** van het onderzoeksproject is om de visie van het Gemeentelijk Ruimtelijk Structuurplan (GRS) van de Gemeente Voeren te ondersteunen, nl. het typische landschap van Voeren in stand houden en trends met negatieve impact op de kwaliteit van het landschap inperken of omkeren. De specifieke **objectieven** van het onderzoeksproject zijn de volgende:

- Aanleveren van wetenschappelijk onderbouwde inzichten over de veranderingen van het Voerense landschap.
- Identificeren van mogelijke oplossingsrichtingen voor beleid en praktijk om het typische landschap te behouden en/of te versterken.

Voor dit project **werkt het onderzoeksteam nauw samen met de projectgroep Voeren**. De projectgroep is een strategisch samenwerkingsverband tussen verschillende lokale en regionale actoren die nauw betrokken zijn met het Voerense landschap, zoals Gemeente Voeren, Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren, Agentschap voor Natuur en Bos, Afdeling Duurzame Landbouwontwikkeling, Agentschap Onroerend Erfgoed, en anderen. Deze projectgroep heeft als doel om de karakteristieke plattelandsfuncties en -waarden van de Voerstreek in stand te houden of te versterken via een geïntegreerde en sectoroverschrijdende aanpak. De samenwerking tussen het onderzoeksproject en de projectgroep resulteerde in wederzijdse voordelen: enerzijds werden de onderzoeksresultaten regelmatig voorgesteld en gevalideerd door de projectgroep; anderzijds werd de onderzoeksagenda aangepast naar gelang de noden van de projectgroep. De bedoeling is dat de projectgroep na afloop van het onderzoeksproject verder aan de slag kan gaan met de praktische bevindingen van het onderzoeksproject.

De onderzoeksresultaten van de casus Voeren worden ook doorvertaald naar het **Vlaamse plattelandsbeleid**. Er zullen aanbevelingen geformuleerd worden voor lokale en bovenlokale stakeholders, die een antwoord trachten te bieden op de volgende vragen: Hoe om te gaan met waardevolle rurale landschappen die onder druk staan van socio-economische, beleids- en klimaatsveranderingen? Hoe kan bovenlokale regelgeving op streekeigen noden afgestemd worden?

Inhoudstafel

Samenvatting	1
Introductie Onderzoeksproject Voeren: Versterken van streekidentiteit via landbouw, natuur, erfgoed en toerisme	3
1 Inleiding.....	7
2 De sector onroerend erfgoed in Voeren	8
2.1 Functie van de sector onroerend erfgoed.....	8
2.2 Organisatie van de sector onroerend erfgoed	9
2.3 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector onroerend erfgoed	10
2.4 Toestand en trend van de sector onroerend erfgoed in relatie tot het Voerense landschap en de andere sectoren	13
2.5 Instrumenten en beleid van de sector onroerend erfgoed.....	14
2.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector onroerend erfgoed.....	16
3 De sector natuur in Voeren.....	17
3.1 Functie van de sector natuur in Voeren.....	17
3.2 Organisatie van de sector natuur.....	17
3.3 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector natuur	21
3.4 Toestand en trend van de sector natuur in relatie tot het Voerense landschap en de andere sectoren	24
3.5 Instrumenten en beleid van de sector natuur	28
3.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector natuur.....	30
4 De sector toerisme en recreatie in Voeren	32
4.1 Functie van de sector toerisme en recreatie	32
4.2 Organisatie van de sector toerisme en recreatie.....	32
4.3 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector toerisme en recreatie	34
4.4 Toestand en verwachte trend van de sector toerisme en recreatie in relatie tot het landschap en andere sectoren	35
4.4.1 Relatie van de sector toerisme en recreatie tot het Voerense landschap en de andere sectoren	37
4.4.2 Trend van de sector toerisme en recreatie en verwachte invloed op het Voerense landschap en de andere sectoren	43
4.5 Sociaaleconomische draagkracht van de sector toerisme en recreatie.....	46
4.5.1 Jobs	46
4.5.2 Inkomsten	48
4.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector toerisme en recreatie	49
5 De sector wonen in Voeren	52
5.1 Functie van de sector wonen	52
5.2 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector wonen	52
5.3 Organisatie van de sector wonen.....	52
5.4 Toestand en verwachte trend van de sector wonen in relatie tot het landschap en andere sectoren	53
5.4.1 Toestand van de sector wonen	53
5.4.2 Relatie van de sector wonen tot het Voerense landschap en de andere sectoren.....	55
5.4.3 Trend van de sector wonen en verwachte invloed op het Voerense landschap en de andere sectoren	56
5.5 Sociaaleconomische draagkracht van de sector wonen	58
5.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector wonen	58
6 Referenties	59

Lijst van figuren

Figuur 1: Ankerplaatsen/gebieden opgenomen in de inventaris landschappelijk erfgoed, beschermde landschappen, punt- en lijnrelicten van de traditionele landschappen in Voeren (bron: Agiv).....	11
Figuur 2: Afbakening van bouwvrij agrarisch gebied (Omgeving 2008).	12
Figuur 3: Nagelboom van 's-Gravenvoeren, een witte paardenkastanje met volkskundige waarde op een talud aan een kruising van twee paden, opgenomen in de inventaris van houtige planten met erfgoedwaarde.....	13
Figuur 4: Verspreiding van beheersovereenkomsten in de gemeente Voeren afgesloten voor de periode die start in 2011-2015 en loopt tot en met de periode 2016-2019 (Bron: VLM).....	20
Figuur 5: Zoekzones binnen het Habitatrichtlijngebied Voerstreek.	23
Figuur 6: BWK van Voeren, gekarteerd in 2006 en deels in 2004 (versie 2.2, De Saeger et al. 2010).....	25
Figuur 7: De actuele habitats en zoekzones binnen de speciale beschermingszone Voerstreek waar de kritische depositiewaarde voor stikstof wordt overschreden (in rood). Waar er geen overschrijding is, zijn de actuele habitats en zoekzones groen gekleurd (bron: Lefebvre & Deutsch 2015).	28
Figuur 8: Gebiedsgerichte bescherming van natuurwaarden in Voeren via de aanduiding als groengebied op de plannen van aanleg, VEN-gebied of habitatrichtlijngebied.....	29
Figuur 9: Instrumentenkoffer van de VLM (VLM 2014).	30
Figuur 10: Overzicht van het aantal uitbatingen per logiesvorm en de toeristische capaciteit (= het aantal slaapplekken) per logiesvorm in Voeren, 2014 (Toerisme Vlaanderen, 2015d).....	35
Figuur 11: Strava heat map met indicatie van de intensiteit van het recreatief fietsgebruik in Vlaanderen (bron: http://labs.strava.com/).....	37
Figuur 12: Overzicht wandelrouten netwerk Voeren (bron: Gemeente Voeren, 2015c).	38
Figuur 13: Overzicht fietsrouten netwerk Voeren (bron: Gemeente Voeren, 2015c).....	38
Figuur 14: Overzicht mountainbikerouten netwerk Voeren (bron: Gemeente Voeren, 2015c).	39
Figuur 15: Landschappelijke aantrekkelijkheid van Vlaanderen op basis van 4 landschapskwaliteiten (Simoens et al 2014).	40
Figuur 16: Toeristische regio's in Vlaanderen (bron: Toerisme Vlaanderen).	40
Figuur 17: Aandeel met een hoge en zeer hoge landschappelijke aantrekkelijkheid (Simoens et al 2014).	41
Figuur 18: Overzicht van de toeristische capaciteit (= het aantal slaapplekken) per logiesvorm in Voeren, 2007-2014 (bron: Toerisme Vlaanderen, 2013; Toerisme Vlaanderen, 2015d).....	43
Figuur 19: Evolutie van het aantal overnachtingen (exclusief de overnachtingen in vakantiewoningen) in Voeren in vergelijking met de trend in Vlaanderen en het geheel van de Vlaamse regio's voor de periode 2006-2014 (bron: Toerisme Vlaanderen, 2011; Toerisme Vlaanderen, 2015c).	44
Figuur 20: Overzicht van het aantal directe jobs in Voeren verbonden met het verschaffen van accommodatie en eten en drinken, 2008-2013 (bron: Rijksdienst voor Sociale	

Zekerheid, 2016; Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen, 2016).....	47
Figuur 21: Bestaande nederzettingsstructuur te Voeren (bron: Omgeving, 2008).	53
Figuur 22: Zonevrije woningen naar gewestplanbestemming (bron: Omgeving, 2008).	54
Figuur 23: Gewestplan Voeren.....	63
Figuur 24: Schets van de ruimtelijke visie op landbouw, natuur & bos en erfgoed in de gemeente Voeren.	64

Lijst van tabellen

Tabel 1: Beheersovereenkomsten in de gemeente Voeren.	21
Tabel 2: Natuurwaarden volgens de BWK (De Saeger et al. 2010).	25
Tabel 3: Ruimtelijke concepten van toepassing in de structuurschets van Voeren.	65
Tabel 4: Operationeel uitvoeringsprogramma voor de visiegebieden uit Voeren.	66

1 Inleiding

Een grote groep stakeholders erkent dat het typische landschap in Voeren, en de voordelen die het levert voor mens en milieu, erop achteruit gaat. Hieruit ontstond de projectgroep Voeren, een strategisch samenwerkingsverband tussen verschillende overheden en administraties, die hier wat wenst aan te doen. Om tot oplossingen te komen voor het duurzaam behoud van het Voerense landschap, is het nodig het sociaalecologisch systeem van Voeren te doorgronden. De analyses van de sectoren wonen, natuur, erfgoed en recreatie & toerisme in dit rapport hebben tot doel bij te dragen aan de benodigde kennisbasis. Voor elk van de beschouwde sectoren brengen we de relatie van de sector tot het landschap en tot de andere sectoren zo goed mogelijk in beeld. Samen met de sectoranalyse voor landbouw, waaraan een apart rapport wordt gewijd, leveren de sectoranalyses in dit rapport input aan werkpakket 3.1, dat de sociaalecologische systeemanalyse uitvoert en werkpakket 3.2, dat samenwerkingsverbanden tussen sectoren en/of alternatieve financiële instrumenten identificeert.

In elk hoofdstuk komt een andere sector aan bod. Voor elk van deze sectoren wordt de actuele en verwachte relatie van de sector tot het landschap en de andere sectoren belicht. De aanpak van de sectoranalyses is geïnspireerd op het kader dat men gebruikt in de transitiewetenschap. De finaliteit van het strategisch samenwerkingsverband Voeren, het bewust sturen van het landschap in Voeren, toont immers grote gelijkenissen met deze van transitiegovernance.¹

Elk van de sectoranalyses wordt opgebouwd rond de volgende elementen:

- de belangrijkste functies die de sector vervult binnen het sociaal-ecologische systeem van Voeren;
- organisatie van de sector: welke processen, instituties en regels sturen de sector en wie zijn de belangrijkste spelers binnen de sector in relatie tot het landschap?;
- sectorale doelstellingen en ruimtelijke vereisten die hiermee samengaan;
- toestand en trend van de sector in relatie tot het Voerense landschap en andere sectoren;
- socio-economische draagkracht van de sectoren toerisme & recreatie en wonen;
- instrumenten en beleid van de sectoren onroerend erfgoed en natuur;
- pistes of oplossingsrichtingen waarmee de sector kan bijdragen tot het behoud van het typische landschap in Voeren.

Niet elk van de hierboven genoemde punten wordt behandeld voor elke sector, omdat er vanzelfsprekend verschillen zijn in de databeschikbaarheid en werking van de beschouwde sectoren. De bevindingen en conclusies worden onderbouwd met gegevens uit plannen, rapporten, visies en kaartmateriaal, cijfergegevens en informatie uit gerichte diepte-interviews met lokale stakeholders.

¹ *Transities of systeeminnovaties zijn fundamentele veranderingen van maatschappelijke systemen. Hoewel transities altijd al hebben plaatsgevonden, leeft het idee dat het mogelijk is om de transitie van systemen bewust op gang te brengen of te versnellen met als doel het systeem te verduurzamen. Transitiegovernance heeft als doel om deze transitieprocessen te initiëren, te versnellen en te sturen. Kennis van het systeem is een absolute voorwaarde om gericht te kunnen ingrijpen. (Mathijs et al., 2012; Paredis et al., 2009)*

2 De sector onroerend erfgoed in Voeren

De sector onroerend erfgoed focust zich op drie onderling verbonden delen: bouwkundig erfgoed, cultuurhistorische landschappen en archeologie. In deze analyse wordt de sector onroerend erfgoed gezien als het onderdeel van het maatschappelijk leven (instellingen en mensen) dat werkt rond erfgoedbehoud. Het Agentschap Onroerend Erfgoed is de voornaamste speler. Daarnaast nemen andere publieke en private actoren initiatieven voor het behoud van onroerend erfgoed zoals de gemeente Voeren, het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren, de Intergemeentelijke Onroerend Erfgoeddienst Oost-Haspengouw & Voeren, vzw Herita, landbouwers en privé-eigenaars.

2.1 Functie van de sector onroerend erfgoed

Door menselijke interacties met de natuur ontstonden duidelijk gelokaliseerde traditionele landschappen. Ondanks de immense sociale en economische veranderingen bleven heel wat landschappen behouden. Deze geven een duidelijk karakter en identiteit aan lokale gebieden en hun gemeenschappen (Hofkens en Roosens 2001).

Landschappen worden gezien als een gemeenschappelijk erfgoed, waaraan iedereen een eigen intuïtieve waarde toegekend. Dit maakt het bepalen van de landschappelijke waarden niet eenvoudig (Hofkens en Roosens 2001). Landschappen zijn dynamisch en veranderen doorheen de tijd, net zoals de maatschappij en de waarnemers die er deel van uitmaken. Dit maakt ook dat de waardering van het landschap kan veranderen en relatief is. Toch stelt men vast dat er blijvende waarden zijn, die de meeste mensen in verschillende tijden en culturen belangrijk vinden en vonden (Hofkens en Roosens 2001).

De erfgoedwaarden die het Voerense landschap herbergt zijn: esthetische waarde, historische waarde, industrieel-archeologische waarde, ruimtelijk-structurerende waarde, volkskundige waarde en wetenschappelijke waarde.

- **Esthetische waarde** wordt bepaald door het gevarieerde kleinschalige landschap met zijn (half)open valleien en aansluitende hellingbossen. Deze waarde is goed te zien doordat er zichten in verschillende richtingen zijn.
- De hellingbossen en permanente graslanden hebben **historische waarde** omdat ze langdurig en continu aanwezig zijn in het landschap. Er komt een rijkdom aan verschillende types van houtige beplantingen voor. Ook de oude wegenstructuur en het bouwkundig erfgoed zoals hoeves, kapellen en wegkruisen hebben historische waarde.
- De watermolens, molenloop en molenvijvers getuigen van een ambachtelijk verleden en hebben een **industrieel-archeologische waarde**.
- De valleien met hun graslanden, de plateaubossen en de nog vrij compacte dorpen langsheen de Voervallei en gehuchten ordenen de ruimte en hebben een **ruimtelijk-structurerende waarde**.
- **De volkskundige waarde** getuigt van tradities en gewoontes uit de streek: wegkruisen, kapellen en hierbij horende houtige beplantingen.
- De soortenrijke graslanden, KLE's, holle wegen, dolines, graften en groeves, beken met kwel- en bronzones kunnen kennis opleveren en hebben **een wetenschappelijke waarde**.

2.2 Organisatie van de sector onroerend erfgoed

Het Agentschap Onroerend Erfgoed is een Vlaamse overheidsinstantie die waardevolle gebouwen, landschappen, archeologische sites en varend erfgoed inventariseert, beschermt en beheert. Daarnaast voeren zij beleidsgericht onderzoek uit. De provinciale afdelingen van het agentschap staan in voor het adviseren, het verlenen van toelatingen, het verlenen van premies voor werken aan beschermd erfgoed, en het opvolgen van die werken. Het agentschap voorziet ook subsidies voor de verschillende verenigingen die het erfgoedbeleid uitdragen: de Intergemeentelijke Onroerend Erfgoeddiensten (IOED), Onroerenderfgoeddepots, Herita en expertisecentra zoals het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC).

Het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren is een belangrijke partner voor onroerend erfgoed, zij werken binnen gebieden die rijk zijn aan relictzones. Een taakstelling van de regionale landschappen is het stimuleren en promoten van een integrale landschapszorg binnen relictzones. Het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren doet aan sensibilisering en educatie i.v.m. integrale landschapszorg en start samenwerkingsverbanden op voor het onderhoud en beheer van specifieke landschappen. Zo neemt het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren het initiatief om het typische Voerense landschap te beschermen in samenwerking met de gemeente, onder andere via de projectgroep Voeren. De landschapszorg richt zich op alle actoren gaande van openbare besturen, over professionele landbouwers tot de natuursector en richt zich op klein bouwkundig erfgoed, structurerende elementen en KLE's. Via het landschapsloket wordt ondersteuning geboden aan iedereen die vragen heeft rond het onderhoud en aanleg van KLE's. Welke soorten planten plant je best aan, hoe kunnen deze best onderhouden worden, wat zijn de subsidiemogelijkheden ... Daarnaast kan via het landschapsloket de vraag tot ondersteuning bij subsidieaanvragen en vergunningen of het uitvoeren van werken door het landschapsteam gesteld worden. Het landschapsteam ondersteunt particulieren bij de aanleg en het onderhoud van hagen en heggen, hoogstambomen, houtkanten en graften, solitaire bomen en knotbomen, natuurlijke amfibiepoelen. Daarnaast voorziet het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren met het project 'Klein historisch erfgoed' de mogelijkheid om puntrelicten zoals weidepoorten, veldkruisen, boomkapelletjes, waterputten, bakovens enz. in de kijker te zetten en in samenspraak met lokale mensen te herstellen. De afgelopen jaren zijn de financiële middelen voor regionale landschappen echter gedaald, wat een uiting kan zijn van een verminderd politiek draagvlak (Hens 2005).

De boomgaardenstichting werkt samen met het regionaal landschap om op gronden van landbouwers en particulieren hoogstamfruitbomen aan te planten.

De algemene landschapszorg² kan volgens het nieuwe decreet Onroerend Erfgoed³ opgenomen worden door de gemeente. De gemeente Voeren is erkend als onroerend erfgoedgemeente en kan een eigen onroerend erfgoedbeleid uitbouwen dat complementair is aan het gewestelijke beleid. Zij kunnen dan een aantal beslissingen over het onroerend erfgoed in hun gemeente autonoom nemen, zonder tussenkomst van het Agentschap Onroerend Erfgoed. Het gaat om:

- 1) toestemming verlenen voor het uitvoeren van bepaalde handelingen aan beschermde monumenten, aan beschermde cultuurhistorische landschappen of aan beschermde

² De definitie van algemene landschapszorg volgens het decreet Onroerend Erfgoed: het stimuleren van het behoud, het herstel en de ontwikkeling van cultuurhistorische, fysisch-geografische en esthetische landschapswaarden en van typische landschapskenmerken waaronder kleine landschapselementen.

³ Decreet van 12 juli 2013 betreffende het onroerend erfgoed, gewijzigd bij het decreet van 4 april 2014 (Belgisch Staatsblad 17/10/2013 en 15/04/2014).

archeologische sites (m.n. niet-vergunningsplichtige werken bv. toestemming om te verbouwen, om te slopen, om te verstevigen, om constructies te plaatsen met een grondoppervlakte van minstens 6m² in een landschap, om uithangborden te plaatsen, om leidingen te trekken, enz.);

- 2) advies verlenen over een voorstel tot verwijdering van een onroerend goed uit de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed of uit de vastgestelde inventaris van de houtige beplantingen met erfgoedwaarde;
- 3) meldingen ontvangen inzake archeologische vooronderzoeken met ingreep in de bodem.

De gemeente Voeren kan, zoals voorzien in het Erfgoeddecreet, wat betreft erfgoedzaken beroep doen op de Intergemeentelijke Onroerend Erfgoed Dienst Oost-Haspengouw & Voeren of kortweg IOED Oost. Die werd eind 2015 opgericht vanuit de al bestaande werking Zolad+ en kan een aantal taken van de gemeente overnemen. Een IOED heeft als doel het onroerend erfgoed te behouden, beschermen en te beheren en hiervoor een geïntegreerd beleid op te stellen voor minstens drie gemeenten. IOED Oost verleent advies en ondersteuning aan architecten, bouwheren, projectontwikkelaars, eigenaars van monumenten en geïnteresseerden over onroerend erfgoed. De IOED is dus niet alleen een aanspreekpunt voor erfgoed, maar ook een partner voor de uitvoering van projecten.

Herita vzw is een onafhankelijke ledenbeweging en een netwerkvereniging, die het engagement voor onroerend erfgoed bij een breed publiek wil versterken. Herita ijvert voor meer en betere beleving in onroerend erfgoed in Vlaanderen door meer open monumenten, meer bezoekers en meer diverse bezoekers. Herita beheert in Voeren de Kinkenberghkapel.

In Voeren is de erfgoedvereniging Heem & natuur actief. Deze vereniging koopt en beheert zelf geen onroerend erfgoed, maar werkt eerder rond studie en onderzoek van onroerend erfgoed.

Tot slot zijn de sector natuur, de sector toerisme en de eigenaars en beheerders van onroerend erfgoed belangrijke partners. De doelstellingen van deze partners zijn combineerbaar met erfgoeddoelen door aandacht te besteden aan zowel ecologische, toeristische en woonfuncties als cultuurhistorische waarde in projecten en plannen. Dit vereist maatwerk en nauwe samenwerking.

2.3 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector onroerend erfgoed

Er is al vele jaren aandacht voor Voeren vanuit de sector onroerend erfgoed, omwille van zijn voor Vlaanderen unieke erfgoedwaarden. Bij de lancering van de landschapsatlas in 2001, die moest zorgen voor nieuwe impulsen voor landschapszorg, schreef erfgoed deskundige Hubert Bats: 'Voeren is uniek op geomorfologisch, bodemkundig, topografisch, historisch, landschappelijk en bouwkundig vlak en bezit nog een hoge gaafheidsgraad. Omwille van voorgaande redenen moet het landschap gevrijwaard worden voor verdere banalisering.'

Enerzijds is er beschermd erfgoed (beschermd monumenten, stads- en dorpsgezichten en beschermd landschappen), waarvoor strenge regels gelden (toelatingsplichten) maar tegelijk ook premies verkregen kunnen worden voor onderhouds-, restauratie-, beheerswerken. Anderzijds is er geïnventariseerd erfgoed (inventaris bouwkundig erfgoed, inventaris landschappelijk erfgoed,...) waaraan een beperkt aantal rechtsgevolgen gekoppeld zijn afhankelijk van het type inventaris.

Ruimtelijk gezien focust de landschapszorg zich op gebieden waar waardevolle erfgoed elementen in samenhang voorkomen. Deze gebieden moeten de herkenbaarheid en variatie

van onze streken waarborgen. In 2007-2008 werden in Voeren drie gebieden opgenomen in de inventaris landschappelijk erfgoed (de vroegere ankerplaatsen)⁴, zie Figuur 1.

1. het dal van de Berwijn
2. 's Gravenvoeren, Sint-Martens en Sint-Pieters-Voeren
3. de vallei van de Gulp bij Teuven

Daarnaast werden in het verleden zeven beschermde landschappen⁵ afgebakend in Voeren, zie Figuur 1.

- a) het dal van de Berwijn
- b) de Kruisgraef
- c) het Hoogbos
- d) Martelberg-Graftengebied
- e) Kapel van de Heilige Maagd en omgeving
- f) de omgeving van hoeve 'Den Hof'
- g) de omgeving van de Sint-Martinuskerk

Figuur 1: Ankerplaatsen/gebieden opgenomen in de inventaris landschappelijk erfgoed, beschermde landschappen, punt- en lijnrelict van de traditionele landschappen in Voeren (bron: Agiv).

Bijkomend zijn er 38 beschermde monumenten, 9 beschermde dorpsgezichten en meer dan 300 relictten op de inventaris van het bouwkundig erfgoed in Voeren.

⁴ Decreet houdende maatregelen tot behoud van erfgoedlandschappen van 13 februari 2004. De aangeduide ankerplaatsen uit de periode 2006-2015 zijn vanaf 1 januari 2015 gelijkgesteld met vastgestelde inventarisaties en onroerenderfgoedrichtplannen.

⁵ Het decreet van 16 april 1996 betreffende de landschapszorg voorzag in de bescherming van cultuurhistorisch waardevolle landschappen.

De landschapsatlas bevat voor Voeren vele punt- en lijnrelicten, zie Figuur 1. Dit is een wetenschappelijke inventaris, waaraan geen rechtsgevolgen zitten. De punt- en lijnrelicten kunnen kapelletjes, veldkruisen, monumentale bomen, historische wegen, houtkanten enzoverder zijn, maar ook molens, kerken, kastelen en belangrijkste hoeves zijn hierbij opgenomen. De puntrelicten (bouwkundig) zijn veelal ook opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed, waaraan een aantal rechtsgevolgen gekoppeld zijn. Zo moet voor een sloopaanvraag een verplicht erfgoedadvies ingewonnen worden en hebben zonevreemde gebouwen meer mogelijkheden tot herbestemming.

Ook de gemeente Voeren formuleert doelen voor onroerend erfgoed in het gemeentelijk ruimtelijk structuurplan (Omgeving 2008). Voor het behoud en herstel van de gewenste landschappelijke structuur formuleert het plan enkele generieke, maar ook specifieke doelstellingen:

- het tegengaan van de verdere versnippering en banalisering van het landschap als identiteitsdrager;
- het verhogen van de landschappelijke herkenbaarheid en oriënteerbaarheid;
- het aanwijzen van plaatsen waar het netwerk van kleine landschapselementen wordt versterkt;
- het beschermen van hoogstamboomgaarden omwille van hun ecologische en landschappelijke functie;
- het vrijwaren van landschappelijk waardevolle gebieden door de afbakening van bouwvrije agrarische gebieden. Hiervoor worden enkele concrete locaties voorgesteld, zie Figuur 2.

Figuur 2: Afbakening van bouwvrij agrarisch gebied (Omgeving 2008).

Wat betreft het bouwkundig onroerend erfgoed wil de gemeente het historisch patrimonium behouden. Met de afname in het aantal landbouwbedrijven, bestaat het risico op leegstand en verkrotting van beeldbepalende hoeves met waardevolle cultuurhistorische elementen (Omgeving 2008).

2.4 Toestand en trend van de sector onroerend erfgoed in relatie tot het Voerense landschap en de andere sectoren

Voeren behoort tot het traditionele landschap 'Land van Herve' en vormt landschappelijk gezien de schakel tussen het bocagelandschap van het Land van Herve en de Sint-Pietersberg. Het is een zeer groen landschap dat hoofdzakelijk weiden en boomgaarden bevat, omheind door typische hagen. Daarnaast zijn kleinere oppervlaktes plateau- en hellingbossen typisch en beeldbepalend voor Voeren. Het reliëf wordt gekenmerkt door lage heuvels van 200 à 350 meter hoogte, uitgestrekte leemplateau's en asymmetrische dalen. Hierop ontwikkelden zich kleinschaligere reliëfelementen zoals graften, grubben (droogdalen), holle wegen en verlaten vuursteengroeven.

Graften komen voor op steile hellingen, evenwijdig met de hoogtelijnen, en zijn al of niet begroeid. Ze ontstonden bij de ontginning van hellingbossen. Bosranden, die na de ontginning van het woud overbleven, fungeerden als hindernis waartegen zich een laag colluvium afzette. Graften zijn dus steile randen parallel met de hoogtelijnen, die erosie afremmen en het boven- en onderliggende perceel minder steil maken. Ook hadden de graften een functie als veekering, als perceelsscheiding, en kon men het houtgewas als hakhout gebruiken. Droge dalen of grubben zijn kenmerkend voor gebieden met een hoge infiltratiecapaciteit zoals Voeren. Het zijn natuurlijke droge depressies, gevormd door erosie na de ijstijden. Daarnaast telt Voeren een aanzienlijk aandeel holle wegen. Bij regenweer wordt veel water afgevoerd via holle wegen, waardoor ze een tijdelijke rivier worden. De Horstergrub, een holle weg in 's-Gravenvoeren, ligt bijvoorbeeld loodrecht op de hellingsrichting en voert snel regenwater de dorpskern.

Voeren is één van de 5 Vlaamse gemeenten waarbinnen een volledige inventaris is op gemaakt van de houtige beplanting in 2010-2011. In totaal werden 550 à 600 elementen opgetekend, waarvan de meidoornhagen grotendeels geclusterd werden. Zo is er de nagelboom van 's-Gravenvoeren, Figuur 3. Verder gaat het om graften, houtkanten, bomen bij kapellen, welkomstbomen, welkomsthagen en grensbomen met een erfgoedkundige waarde.

Figuur 3: Nagelboom van 's-Gravenvoeren, een witte paardenkastanje met volkskundige waarde op een talud aan een kruising van twee paden, opgenomen in de inventaris van houtige planten met erfgoedwaarde.

Dit was een soort fetisjboom waarvan men geloofde dat hij pijn wegneemt: "Nadat men de spijker over de pijnlijke plek wreef, slaat men hem in de boom in de hoop dat het hout de pijn zou overnemen." Een deel van de achterzijde van de stam is afgestorven. Op het afgestorven deel werd de boom vernageld (er werden minstens 80 spijkers geteld) (Van der Linden, 20/05/2011, Vlaamse Gemeenschap).

Er waren vroeger in Voeren heel veel hoogstamboomgaarden. Op die manier werd fruitteelt gecombineerd met (melk)vee. Hoogstamboomgaarden verloren hun economische functie halverwege vorige eeuw en werden vervangen door laagstamboomgaarden. De hoogstambomen en -boomgaarden die nog resten, kunnen in particulier bezit, in bezit van landbouwers of in natuurbeheer zijn en worden omwille van hun landschappelijke en cultuurhistorische redenen behouden of hersteld. Woorden als traditie en nostalgie worden in verband gebracht met hoogstambomen. Hoogstam komt vandaag ook nog voor in combinatie met het houden van hobbydieren, (melk)vee of natuurbeheer (begrazing). Hoogstamboomgaarden ondersteunen bepaalde natuurwaarden (bv. dassen), maar hebben ook een grote toeristische aantrekkingskracht. Ook onder hoogstamboomgaarden nam de bemestingsdruk toe, waardoor de bloemenrijkdom achteruit ging. Vroeger was er een subsidie voor de aanplant van hoogstamboomgaarden door het Agentschap L&V. De subsidie kwam vanuit de pot voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid, maar werd niet verlengd sinds de hernieuwing van de CAP. Dit maakt het voor landbouwers momenteel minder aantrekkelijk om nog hoogstambomen aan te planten. De subsidie kon gecombineerd worden met andere subsidiemogelijkheden.

Recente landschappelijk veranderingen worden gekenmerkt door uniforme en sterk gelijkende oplossingen, bv. de aanleg van wegen en kruispunten is overal gelijk, teelten zoals maïs lijken overal op elkaar, natuurherstel wordt op een gelijkaardige manier aangepakt (bv. de aanplant van gemengde hagen). Door deze 'homogenisering' van het landschap verdwijnt de landschappelijke diversiteit op basis waarvan we verschillende streken onderscheiden (Hofkens en Roosens 2001). Ook in Voeren is er sprake van een dergelijke evolutie. Zo schreef Bats in 2001 al over de sterke achteruitgang van het areaal hoogstamboomgaarden, dat plaats heeft moeten maken voor kale weides of maïsakkers. Ook in Voeren heeft schaalvergroting, specialisatie en rationalisatie in de landbouw een onmiskenbaar vervlakkende invloed op het landschap door het verdwijnen van hagen, graften, houtkanten ... (Bats 2001). In Voeren liggen veranderingen aan het landschap gevoeliger, net omdat het nog zo authentiek is.

De zorg voor het landschap beperkt zich tot op vandaag nog tot het beschermen van begrensde landschappen, en biedt geen oplossing voor de algemene verschraling en versnippering van ons landschap. Voor aangetaste landschappen biedt landschapszorg geen bescherming, waardoor deze gebieden 'losgelaten' worden. Hiermee gaat geleidelijk ook de identiteit van deze gebieden verloren. Steeds meer wordt dit ervaren als een verlies van het eigen cultureel erfgoed. Daarom krijgen overgebleven relictten van traditionele landschappen een grotere betekenis (Hofkens en Roosens 2001). Deze punt- en lijnrelictten hadden in het verleden een belangrijke betekenis of functie die nu verloren is gegaan. De meeste van deze elementen zijn niet beschermd, maar vormen een wezenlijk onderdeel van de streekidentiteit.

2.5 Instrumenten en beleid van de sector onroerend erfgoed

De Europese landschapsconventie (ook wel het verdrag van Firenze genoemd) heeft als doel de bescherming, het beheer en de inrichting van landschappen. Landschappen werden hierdoor erkend als uitdrukking van de diversiteit aan gezamenlijk cultureel en natuurlijk erfgoed. Elk land dient een beleid voor landschapsbescherming te ontwikkelen en maatregelen te treffen, onder andere op het gebied van de bewustmaking van organisaties en overheden van de waarde van landschappen, training en onderwijs, identificatie van landschappen, vaststelling van de waarden en de omschrijving van kwaliteitsdoelen. Lidstaten zijn verplicht instrumenten in te voeren, gericht op de bescherming, het beheer en/of de inrichting van het landschap.

Het nieuwe Onroerend erfgoeddecreet en het bijhorende besluit, die in beide werking traden op 1 januari 2015 leggen de basis voor de toekomstige bescherming van monumenten, stads- of dorpsgezichten en landschappen in Vlaanderen. Het decreet heft het vroegere Monumentendecreet (1976) en het Landschapsdecreet (1996) op: Vanaf 1 januari 2015 zijn

deze decreten niet meer van kracht. Momenteel worden de eerste nieuwigheden uit het instrumentarium uitgetest in de praktijk. Een belangrijk aspect van de nieuwe regeling is om te streven naar meer participatie en biedt kansen aan lokale overheden om meer verantwoordelijkheden op te nemen. Het OE-decreet zet ook sterk in op het ontwikkelen van een lange termijnvisie voor het beheer, waarbij de focus wordt verlegd van (eenmalige) restauratie naar (periodiek) onderhoud.

Landschappen kunnen enerzijds ‘klassiek beschermd’ worden via een ministerieel besluit. Alle betrokkenen binnen een beschermd landschap dienen een reeks gebods- en verbodsbepalingen te respecteren, zoals vastgelegd in het besluit. Anderzijds kunnen naast beschermde landschappen ook erfgoedlandschappen afgebakend worden (op basis van de vastgestelde landschapsatlas (ankerplaats). In dat geval ligt het initiatief buiten veelal bij de gemeente en komt het plan en de hieruit voortvloeiende voorschriften/beheersdoelstellingen tot stand in overleg met de betrokkenen. Erfgoedlandschappen worden door een gemeente, provincie of het Vlaams gewest afgebakend in een ruimtelijk uitvoeringsplan op basis van een vastgestelde inventaris (de inventaris van het bouwkundig erfgoed, de landschapsatlas, de inventaris van houtige beplantingen met erfgoedwaarde, de inventaris van historische tuinen en parken, de inventaris van de archeologische zones) of een onroerenderfgoedrichtplan. Bij een RUP worden de maatregelen voor het behoud van de erfgoedwaarden en -kenmerken ingeschreven in de stedenbouwkundige voorschriften (www.onroenderfgoed.be). Ook privépersonen dienen zich te houden aan deze voorschriften. Zolang een vastgestelde inventaris niet is vertaald naar een erfgoedlandschap geldt een zorgplicht voor overheden bij eigen werkzaamheden.

Ondanks dat gave landschappen en structurerende landschapskenmerken opgenomen worden in de structuurplannen op verschillende niveau's is landschapsbescherming via de ruimtelijke ordening maar beperkt afdwingbaar. Voor het ruimtelijk beleid t.a.v. landschappen werden in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen geen bindende bepalingen geformuleerd. Enkel in het richtinggevend gedeelte wordt gesteld dat op elk planningsniveau karakteristieke landschapselementen en -componenten, gave landschappen en open-ruimte-verbindingen kunnen worden geselecteerd en deze vervolgens in een RUP kunnen worden afgebakend. Hieraan werden geen kwantitatieve doelstellingen gekoppeld. Het onroerend erfgoed dat buiten de vastgestelde inventarissen valt, wordt losgelaten en ontwikkelt zich onder invloed van de heersende socio-economische drivers. Daarenboven verliep de aanduiding van erfgoedlandschappen via ruimtelijke uitvoeringsplannen erg traag in het verleden (processen van +- 5 jaar).

Voor erfgoedlandschappen kunnen beheerplannen opgesteld worden, waardoor de eigenaar/beheerder recht heeft op financiële steun. Het is vooral belangrijk dat uit het beheersplan een gebiedsgerichte visie blijkt, die rekening houdt met alle aanwezige erfgoedvormen. Een beheersplan heeft een looptijd van twintig jaar. Voor de opmaak van het plan kan de initiatiefnemer een onderzoekspremie krijgen. Voor de uitvoering van werkzaamheden, beheersmaatregelen of diensten uit een goedgekeurd beheersplan mag men bovendien een erfgoedpremie aanvragen, als het gaat over een beschermd goed of een erfgoedlandschap. Voor Voeren zijn er nog geen beheerplannen opgesteld voor ankerplaatsen (www.onroenderfgoed.be).

Er wordt momenteel een onroerenderfgoedrichtplan opgesteld rond het thema hoogstamboomgaarden. Het plan moet antwoord geven op vragen als waarom, waar en hoe moeten hoogstamboomgaarden bewaard kunnen worden in Vlaanderen. Het is de bedoeling dat dit een participatief traject wordt, over de beleidsniveaus en sectoren heen. Aan het plan wordt ook een actieprogramma gekoppeld. Partners engageren zich om de acties uit te voeren.

2.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector onroerend erfgoed

- Het vaststellen van de inventaris van houtige beplanting. In dat geval geldt de zorgplicht voor overheden maar niet voor particulieren. Bij aanvragen voor kapvergunningen moet verplicht een advies gevraagd worden aan een deskundig medewerker van de Onroerenderfgoedgemeente. De gevolgen en kansen die ontstaan door de vaststelling worden best verder onderzocht. Dit lijkt op het eerste zicht een laagdrempelig instrument ten behoeve van de bescherming van houtige erfgoedelementen.
- De mogelijkheden aan subsidies voor landschapsbeheer en andere mogelijkheden voor landschapsherstel en –behoud vormen momenteel een echt kluwen. Verschillende instanties en agentschappen voorzien subsidies en andere hulp (bv. het landschapsteam) die grondeigenaars, pachters en beheerders helpen met landschapsbeheer. Deze middelen zijn soms wel of soms niet combineerbaar en cumuleerbaar. Een beter afstemming tussen de verschillende instrumenten kan een meerwaarde betekenen voor het behoud van de erfgoedwaarden. Daarnaast geven grondeigenaars, pachters en beheerders aan dat die lusten van de subsidie niet opwegen tegen de lasten. Rechtstreekse steun uit subsidies geeft. Zij willen vooral een eerlijke prijs voor hun product. Een onderzoek naar de effectiviteit (welke (combinaties van) subsidies werken? welke waarden worden behouden?) van al deze instrumenten is relevant, niet alleen voor Voeren, maar voor heel het Vlaams platteland.
- Bij het landschapsloket van het Regionaal Landschap Haspenouw en Voeren kunnen mensen terecht voor ondersteuning bij de aanleg en het onderhoud van KLE's en ander klein historisch erfgoed. Hoewel het landschapsloket een laagdrempelig gegeven is, vinden wellicht niet alle mensen even gemakkelijk hun weg ernaartoe. Voor het behoud van erfgoedwaarden (maar ook natuurwaarden) is het belangrijk dat dit landschapsloket gepromoot wordt en ten volle kan ingezet worden (over voldoende mensen en middelen beschikt).
- Ruime aandacht voor Voeren binnen het onroerenderfgoedrichtplan rond hoogstamboomgaarden.
- Tuinen, parken en boomgaarden met een gemiddelde waarde zijn niet geïnventariseerd, maar zouden bijkomend geïnventariseerd kunnen worden wat betreft de aanwezige erfgoedwaarden.
- Haalbaarheid onderzoeken van/ inzetten op erfgoedlandschappen en beheersplannen. Via deze instrumenten kan een integrale en geïntegreerde lange termijnvisie voor het beheer van het landschap (binnen de ankerplaatsen) uitgewerkt worden, die bovendien recht geeft op premies vanuit Onroerend Erfgoed.
- Opmaak van beheersplannen voor beschermde landschappen.
- Herbestemming gebouwd erfgoed stimuleren.

3 De sector natuur in Voeren

In deze analyse wordt de sector natuur gezien als het onderdeel van het maatschappelijk leven betrokken bij het natuurbehoud. Hieronder vallen de instellingen en mensen, wiens doelstelling en werking zich focust op het behoud van de natuur. De terreinbeherende vereniging Natuurlandpunt, het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB) en het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren zijn de voornaamste spelers binnen de natuursector in Voeren. Zij hebben het natuurbehoud als hoofdoelstelling. Naast deze kerngroep nemen andere publieke en private actoren initiatieven voor natuurbehoud, zoals de gemeente Voeren, de Vlaamse Landmaatschappij (VLM), landbouwers en privé-grondeigenaars. Natuurbehoud is niet hun hoofddoelstelling, maar natuur is vaak één van de doelstellingen van hun activiteiten.

3.1 Functie van de sector natuur in Voeren

De natuursector zet zich actief in voor het natuurbehoud. Dit gebeurt door natuurbescherming, -ontwikkeling en -beheer (Artikel 2, 10° Natuurdecreet). De rol van de sector hangt nauw samen met de waarde die we als maatschappij of individu toekennen aan natuur, net zoals voor het onroerend erfgoed. In het natuurrapport van 2014 worden 4 types van waarden onderscheiden die dit verduidelijken (Schneiders et al. 2014):

- Natuur heeft een fundamentele waarde: Hiermee wordt bedoeld dat het menselijk bestaan fundamenteel afhankelijk is van de biosfeer. Voorbeelden zijn evolutie, fotosynthese, zuurstofproductie, afbraak organisch materiaal, bodemvorming, kringloop van water en nutriënten.
- Natuur heeft een socio-culturele waarde: Die waarden hebben vooral betrekking op immateriële niet tastbare waarden van natuur, bijvoorbeeld ontspanningsmogelijkheden in een (semi)-natuurlijke omgeving en het ervaren van esthetische natuurwaarden, welke impact hebben op rust, geluk, identiteit, thuisgevoel, zingeving ... In Moelingen bijvoorbeeld worden nieuwkomers gedoopt met water uit de Berwijn (Het Nieuwsblad 2015).
- Natuur heeft ook instrumentele waarde: Hiermee wordt bv. de gebruikswaarde van productiehout of de zuiveringscapaciteit van een moeras bedoeld. Het Voerense landschap wordt gebruikt voor de productie van goederen zoals voedsel, hout, jacht/wildbraad en toeristische producten.
- Natuur heeft een intrinsieke waarde: Hiermee wordt bedoeld dat alle organismen het recht hebben om te bestaan en dat er bijgevolg geen verantwoording nodig is om ze te beschermen.

3.2 Organisatie van de sector natuur

De organisatie van de sector wordt geschetst aan de hand van de ontstaansgeschiedenis van de natuurbeweging en de integratie van het thema in wetgeving en beleid. In het begin van de jaren '70 kreeg het milieuthema, mede onder de actieve druk van de publieke opinie, een vaste en vrij hoge plaats op de culturele en politieke agenda. Ook in België kwam wetgeving tot stand met de wet op het natuurbehoud in 1973. De eerste terreinbeherende verenigingen ontstonden en kochten gronden aan om deze veilig te stellen voor schadelijke ontwikkelingen. Pas eind jaren '80 wordt een milieuadministratie uitgebouwd, komen er milieubeleidsplannen en een overkoepelende milieuwetgeving tot stand, en wordt de staat van het milieu en de natuur in kaart gebracht. Natuurbehoud krijgt meer aanhangers in Vlaanderen en volgt hiermee de mondiale trend waarbij het draagvlak voor milieu thema's groeit. Het 'Decreet betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu' (1997) is de Vlaamse voortzetting van de 'Wet op natuurbehoud'. Het decreet is vrij ambitieus en omvat de luiken horizontale

maatregelen die voor het hele landschap gelden, ecologische milieukwaliteitsdoelstellingen, gebiedsgericht natuurbeleid, soortgericht natuurbeleid en doelgroepenbeleid. Het gebiedsgericht beleid omvat, naast het klassieke aankopen en beheren van natuurreservaten, ook de ruimtelijke afbakening en bescherming van gebieden met hoge natuurwaarden. Binnen deze beschermingsgebieden gelden bepaalde regels en/of kunnen specifieke instrumenten ingezet worden (zie paragraaf 3.5).

Verschillende instanties zijn bezig met natuurbescherming, -ontwikkeling en -beheer in Voeren. Enerzijds koopt en beheert de overheid zelf natuur- en bosgebieden, parken en domeinen in functie van natuurdoelen. Anderzijds wordt een deel van het werk door privé-eigenaars of particuliere natuurverenigingen opgeknapt. Door middel van subsidies en logistieke ondersteuning kunnen zij gebieden beheren.

De terreinbeherende vereniging Natuurpunt is met 95.163 lidmaatschappen in 2014 de grootste natuurvereniging in Vlaanderen. De vereniging werkt rond vier pijlers: beheer, beleid, studie en educatie. Ze ontwikkelde zich tot een massabeweging en probeert op deze manier te wegen op het beleid. De vereniging streeft samenwerkingsverbanden na met andere sectoren zoals erfgoed, overheden, bedrijven, landbouwers enzoverder. Deze Vlaamse natuurbehoudsbeweging is historisch gegroeid vanuit lokale vrijwilligers die kleine natuurgebiedjes aankochten en het beheer op zich namen (Deliège 2008). Voeren wijkt daarin af van deze traditie. Lokale initiatieven geraken moeilijk van de grond door het beperktere aantal initiatiefnemers/voortrekkers in Voeren. Zo was er vóór de aankoop van het natuurreservaat Altenbroek in 1996 door Natuurpunt, geen lokale vrijwilligersgroep actief in Voeren. Vandaag wordt het beheer van het natuurreservaat centraal aangestuurd door Natuurpunt Mechelen en wordt voornamelijk uitgevoerd door een professionele werkploeg van Natuurpunt. Momenteel wordt 136 hectaren beheerd als natuurreservaat door Natuurpunt. Dit beheer wordt ondersteund door een lokale werkgroep, welke hoofdzakelijk bestaat uit inwijkelingen naar Voeren. Er zijn een aantal verklaringen voor de beperkte bijdrage van lokale vrijwilligers. Mensen die geboren zijn in Voeren hebben vaak hechte banden met de landbouwsector. Initiatieven voor natuur worden vaak gezien als een bedreiging voor landbouw. Ook de spanning tussen Waals - en Vlaamsgezinden speelt mee. Vlaamse initiatieven voor natuurbehoud worden bij Waalsgezinden als snel gezien als een versterking van de Vlaamse invloed in Voeren (bron: interviews lokale Voeren-kenners). Tot slot is de ook de relatief lage bevolkingsdichtheid een verklaring voor het lage aantal deelnemers in het lokale natuurbeschermingsgebeuren.

Het ANB is het overheidsagentschap dat instaat in voor het opstellen van natuurbeleidsplannen voor heel Vlaanderen, maar doet zelf ook aan natuurbeheer. Het ANB stelt zich op als partner voor alle spelers die initiatieven willen nemen voor natuurbehoud. ANB heeft 565 hectaren in Voeren in eigendom waarvan 311 hectaren domeinbos, 174 hectaren natuurdomein, en 80 hectaren openbaar bos in eigendom van de gemeente Büllingen. Het merendeel van de bossen wordt beheerd voor natuurbehoud, gevolgd door recreatie en dan pas houtproductie. De aanplant van niet-inheemse soorten is gestopt. Ook de kwaliteit van de bossen is verbeterd doorheen de jaren met meer dood hout en structuurvariatie. Het beheer van de bossen van de gemeente Büllingen is echter eerder gericht op houtproductie. Dat ANB een groot aandeel van de Voerense bossen beheert, heeft te maken met de specifieke geschiedenis van Voeren. Bij de overgang van de gemeente Voeren naar de provincie Limburg had de gemeente schulden. De gemeentelijke bossen werden verkocht aan de Vlaamse gemeenschap om de schulden te vereffenen. Het natuurdomein dat ANB beheert bestaat uit ongeveer 160 hectare graslanden (14 hectare andere open ecosystemen). Voor het beheer van ongeveer 100 ha wordt samengewerkt met melkveehouders. In Voeren wordt ongeveer 860 hectaren beheerd met als hoofddoel natuurbehoud door Natuurpunt en ANB samen (zie Figuur 8).

De vzw Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren bestaat sinds 1999 en is een samenwerkingsverband tussen overheden, natuurverenigingen, landbouworganisaties, wildbeheereenheden en toeristische verenigingen. Er wordt met openbare besturen en particulieren samengewerkt voor de aanleg en het onderhoud van kleine landschapselementen en cultuurhistorische elementen, poelen, de aanplant van hoogstamboomgaarden enzoverder. Hun hoofddoel is de verbetering van de ecologische en landschappelijke kwaliteit. Eén van de sterke punten van het Regionaal Landschap Haspengouw-Voeren is dat zij een positie innemen tussen de overheid en de burgers en beschikken over een uitgebreid netwerk. De volgende projecten rond landschapszorg lopen in Voeren:

- Klein historisch erfgoed: Weidepoorten, veldkruisen, boomkapelletjes, waterputten, bakovens, ... worden in de kijker gezet en in samenspraak met lokale mensen in ere hersteld.
- De toekenning van het 'Kortweg Natuur'-label voor streekproducten. Het is een kwaliteitslabel voor een product dat lokaal geteeld, verwerkt en verkocht wordt en bovendien de fauna en flora een handje helpt.
- Bloesemlint: De doelstelling van het project is de realisatie van een bloesemlint in het zuiden van Haspengouw en Voeren en de waarde van de boomgaardengordels rond de dorpskernen in de kijker te zetten.
- Voor het herstel, behoud en duurzaam beheer van landelijke hagen kan men beroep doen op de een flexibele hagendorser van agro-aanneming.
- Boeren kunnen beroep doen op een landschapsbedrijfsplanner voor het afsluiten van beheersovereenkomsten voor KLE's. Zij geven gratis en vrijblijvend advies over de mogelijkheden voor beheersovereenkomsten op landbouwbedrijven.
- Het verstrekken van zaadmengsels voor bloemrijke akkers en weiden: Wildbeheerseenheden, natuurverenigingen, imkerbonden, scholen, gemeentebesturen, ... kunnen zaaigoed bestellen voor bloemrijke akkers en weiden.
- Bossen in eigendom van andere overheden of verenigingen die beheerd worden volgens de criteria duurzaam bosbeheer kunnen een belangrijke natuurwaarde herbergen. De oppervlakte openbare bossen en privé-bossen die beheerd worden volgens de criteria duurzaam bosbeheer zijn echter niet bekend. Binnen het habitatrichtlijngebied in Voerstreek is 50% van de bossen in private eigendom. Deze bossen vallen binnen het werkingsgebied van de bosgroep Zuid Limburg. Drie leden van deze bosgroep hebben bospercelen binnen het SBZ met een totale oppervlakte van 16 hectaren (ANB 2012).

De VLM werkt voornamelijk op het platteland en in de randstedelijke gebieden. De doelstellingen van hun plattelands- en inrichtingsprojecten zijn meestal ruimer dan natuurbehoud: werken aan een streekidentiteit, landschappelijk herstel, cultureel erfgoed, recreatie, verbeteren landbouwstructuur, enz. In het verleden vormden Voeren en de Nederlandse gemeente Eijsden-Margraten een pilootproject van het GEB (Grensoverschrijdend Ecologisch Basisplan). Dit werd getrokken door ANB, waarbij in samenwerking met de VLM werd gezocht naar oplossingen voor milieu en landschappelijke knelpunten die een grensoverschrijdende aanpak vereisten. Dit proces kan gezien worden als de voorloper van het huidige project, omdat een aantal knelpunten, die toen uit het studiewerk naar voor kwamen, nog steeds actueel zijn. In het kader van dit project werd ook een Vlaamse grondenbank Voeren opgestart waarbij VLM actief gronden aankoopt op vraag van ANB om natuurdoelen te realiseren. Bovendien werd het proces toen ook al participatief aangepakt met stakeholders

van Voeren en Nederland. Omwille van verschillende redenen (o.a. IHD-proces en verschillende snelheden tussen Vlaanderen en Nederland) is het gebiedsgericht project stopgezet.

De beheerovereenkomsten die VLM afsluit met landbouwers zijn belangrijk voor het behoud van de dooradering van het Voerense landschap met kleine landschapselementen. In totaal zijn er 57 km beheerovereenkomsten afgesloten voor KLE 's in Voeren. Hier bovenop komt nog 12 km voor erosiebestrijding en 4,6 km perceelsrandenbeheer. Daarnaast werd voor 14,3 ha een beheerovereenkomst botanisch beheer en 0,6 ha een beheerovereenkomst soortenbescherming afgesloten, zie Figuur 4. De middelen die vrijgemaakt worden voor de subsidiëring van beheerovereenkomsten bedragen jaarlijks 17 miljoen Euro op Vlaams niveau. De kritiek op deze beheerovereenkomsten is dat ze te kleinschalig zijn en te verspreid worden ingezet om effectief een bijdrage te leveren aan natuurbehoud. Gezien de nu nog grote concentratie aan kleine landschapselementen in Voeren, kan de ecologische en landschappelijke meerwaarde hiervan echter groter zijn dan elders in Vlaanderen. Andere kritieken op de beheerovereenkomsten zijn dat deze op ecologisch vlak ontoereikend zijn of niet toelaten dat oudere, rijpere en dus meer biodiverse ecosystemen behouden blijven en er geen resultaatsverbintenis is (Dure groene landbouwsubsidies leveren milieu niets op, De Standaard, woensdag 11 februari 2015). De kritieken gaan over de vorige programmaperiode. Een aantal pakketten kan nu niet meer afgesloten kunnen worden (o.a. aanleg poelen, aanleg en onderhoudsbeheer van hagen/houtkanten). De weerslag hiervan is momenteel nog niet zichtbaar, maar de verwachting is wel dat er minder beheersovereenkomsten afgesloten gaan worden dan voorheen.

Figuur 4: Verspreiding van beheersovereenkomsten in de gemeente Voeren afgesloten voor de periode die start in 2011-2015 en loopt tot en met de periode 2016-2019 (Bron: VLM).

Tabel 1: Beheersovereenkomsten in de gemeente Voeren.

Type beheersovereenkomst	Lengte (km)	Totaal oppervlakte (ha)
Beheer KLE's (KLE)	56,8	18,4
Botanisch beheer (BB)	0,0	14,3
Erosiebestrijding (ER)	12,6	20,4
Perceelsrandenbeheer (PR)	4,6	4,7
Soortenbescherming (SB)	0,255	0,6

3.3 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector natuur

De hoofddoelstelling van de sector natuur, is het behoud van de biodiversiteit (Deliège 2008). Deze doelstelling groeide vanuit de basis en werd nadien verankerd in de wetgeving, onder meer in het Natuurdecreet (1997). De definitie van natuurbehoud volgens het Decreet is: 'het behoud van een zo groot mogelijke biologische diversiteit in de natuur en naar een gunstige staat van instandhouding van habitats en soorten' (Artikel 2, 10° Natuurdecreet). Deze basisdoelstelling wordt breed gedragen binnen de sector. De acties die hieraan gekoppeld worden, zijn gericht op het instandhouden, herstellen en ontwikkelen van de natuur en het natuurlijk milieu. De basisdoelstelling van de natuursector sluit aan bij de internationale doelstellingen rond biodiversiteit van de Convention on Biological Diversity (CBD) en Europese biodiversiteitsstrategieën.

Natuurbehoud in Vlaanderen is gericht op het behoud van het traditioneel cultuurlandschap. De visie van natuurbeheerders is dat de mens deel uitmaakt van de natuur en sturend kan optreden. Om een zo groot mogelijke biodiversiteit te behouden, moeten menselijke invloeden zich bevinden tussen wat minimaal nodig is langs de ene kant, en maximaal toelaatbaar is aan de andere kant. Die maximumgrens werd overschreden door een groot deel moderne vormen van landgebruik (Deliège 2008).

De zorg voor natuur in Vlaanderen wordt gehandhaafd via het 'stand-still' principe: de kwaliteit en de kwantiteit van de natuur in Vlaanderen mag er niet op achteruit gaan. Twee instrumenten ondersteunen dit beginsel:

- De zorgplicht: iedereen moet zorg dragen voor de natuur, zodat er geen schade aan toegebracht wordt. Dit principe voorkomt dat de natuurwaarde er op achteruit gaat.
- Ecologische compensatie: als schade onvermijdbaar is, dan moet zij worden gecompenseerd.

De sector natuur werkte de voorbije jaren voornamelijk rond de Europese natuurdoelen. De Europese Habitat- en Vogelrichtlijnen verplichten België om een 'gunstige staat van instandhouding' te realiseren voor Europees beschermde soorten en habitats. Ook voor het Habitatrichtlijngebied 'Voerstreek', zie Figuur door de Vlaamse Regering in het aanwijzingsbesluit van 23/04/2014 na overleg met de betrokken middenveldspelers. De realisatie van deze doelen wordt gepland en opgevolgd via het Managementplan Natura 2000 voor Voeren. Hierin wordt opgenomen welke engagementen sectororganisaties of overheidsinstanties opnemen en welke budgettaire consequenties hieraan verbonden zijn (ANB 2014).

Deze instandhoudingsdoelstellingen zijn zowel kwantitatief als kwalitatief van aard. De doelen zullen gefaseerd gerealiseerd worden en er zijn verschillende inspanningen nodig. Voor een gedetailleerd overzicht van de doelen verwijzen we naar het S-IHD rapport Voerstreek (ANB 2012) en het Managementplan voor het gebied (ANB 2014). In deze sectoranalyse geven we

de meest prioritaire inspanningen weer voor het behalen van de Europese natuurdoelen, omdat deze in de nabije toekomst een sterke invloed zullen hebben op de werking van de natuursector, alsook op de andere sectoren en het typische landschap. De prioritaire inspanningen zullen in een latere fase pas vertaald worden in concrete acties. De zeven meest prioritaire inspanningen voor het Habitatrichtlijngebied Voerstreek zijn:

1. Kwaliteitsverbetering van aanwezige bos- en andere habitattypes

Wat betreft het bosbeheer wordt gestreefd naar een grotere structuurvariatie in de bossen. De kwaliteit van grasland- en heidehabitats kan verbeterd worden door een aangepast beheer en/of inrichtingswerken.

2. Omvorming van niet-habitatwaardige bossen naar boshabitats en plaatselijk naar heide

De hoofdmoot van de bosomvorming gebeurt op terreinen in beheer van openbare besturen en de erkende terrein beheerders verenigingen zoals Natuurpunt. Particuliere boscijezers worden gestimuleerd om bos om te vormen via het opstellen van een uitgebreid bosbeheerplan en het toepassen van de criteria duurzaam bosbeheer. Voor de omvorming naar 'habitatwaardig' bos is een omschakeling in het beheer nodig. Dit gaat wellicht gepaard met een verminderde houtproductie.

3. Bosuitbreidingen

De instandhoudingsdoelen voor Voeren willen vier grote boskernen van 200 - 250 ha realiseren in Voeren. Het gaat om het Vrouwenbos/Stroevenbos, Altembroek/Schoppemerheide/Martelberg, Broekbos/Konenbos/Veursbos en Vallei van de Gulp met Teuvenderberg en Obsinnich. Dit gebeurt enerzijds door omvorming van bestaand bos naar het gewenste bosstype en anderzijds door bosuitbreiding. De uitbreiding van bos wil men zoveel als mogelijk realiseren, aansluitend bij het actuele boshabitat. Er werd een richtoppervlakte van 156 ha vooropgesteld, verspreid over het landschap in valleien en op plateaus. Deze bosdoelen moeten voornamelijk gerealiseerd worden binnen SBZ en dus ook op landbouwgrond.

4. Realisatie van aaneengesloten kwalitatief goed ontwikkelde graslandencomplexen

De realisatie van vier graslandcomplexen van telkens 50-70 ha in Vrouwenbos/Stroevenbos, Altembroek/ Schoppemerheide/ Martelberg, Broekbos/ Konenbos/ Veursbos en Vallei van de Gulp met Teuvenderberg en Obsennich.

5. Herstel van het bocagelandschap

Het doordacht verbinden van boscomplexen en het herstellen van historische hagen en houtkanten is noodzakelijk om soorten als hazelmuis, vliegend hert, grauwe klauwier, grote hoefijzerneus, enz. opnieuw in duurzame populaties te laten voorkomen.

6. Plan voor de vroedmeesterpad

Herstel van de populatie vroedmeesterpad kan door inspanning 4 en 5 te realiseren en door de realisatie van brede zomen en mantels, voornamelijk op stenige en zon beschenen hellingen. Ook geschikte waterbiotopen zoals poelen, betonnen drinkbakken, enz.) moeten hersteld of bijkomend aangelegd worden.

7. Soortbeschermingsprogramma hazelmuis

De verschillende deelpopulaties worden verbonden door de realisatie van het soortbeschermingsplan hazelmuis.

Een algemene, maar belangrijke kwaliteitsdoestelling die voortvloeit uit de Europese natuurdoelen voor het SBZ Voerstreek (aanwijzingsbesluit SBZ Voerstreek 23/04/2014) is de verbetering van de buffering van bestaande habitats tegen inspoeling van water en modder en

inwaai van nutriënten en pesticiden. De stikstofproblematiek wordt aangepakt via de programmatorische aanpak stikstof of kortweg PAS.

De realisatie van de Europese natuurdoelen zal vooral plaatsvinden binnen de zogenaamde 'zoekzones', zie Figuur 5. De zoekzones geven per habitat aan waar de resterende natuurdoelen gerealiseerd zullen worden, en waar gronden zullen worden aangekocht, bijkomende beheerplannen worden opgesteld en milieuknelpunten prioritair worden aangepakt. Die zoekzones worden gevrijwaard van andere ontwikkelingen in afwachting van de ruimtelijke toewijzing van de doelen. Naar mate meer natuurdoelen contractueel vastliggen, worden de zoekzones verkleind (www.natura2000.vlaanderen.be). Het Habitatrichtlijngebied Voerstreek is momenteel voor 95% (1.490 van de 1.564 hectaren) opgevuld met zoekzones. De oppervlakte waarvoor doelen voorzien worden, is in totaal 1.152 hectaren of 74% van het habitatrichtlijngebied. Gezien momenteel al 686 hectaren of 44% habitat aanwezig binnen het SBZ Voerstreek, is er nog een toename van 466 hectare of 30% nodig. Deze cijfers geven een beeld van de oppervlakte-impact van de specifieke instandhoudingsdoelstellingen voor Voeren.

Figuur 5: Zoekzones binnen het Habitatrichtlijngebied Voerstreek.

(Bron: <http://www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/c1c4d674-f94a-42b8-a70d-098ddb0e9ced>)

Voor de periode 2014-2020 werd een taakstelling bepaald, die voor habitattypes en soorten aangeeft welke inspanningen minimaal worden geleverd. Tegen 2020 moeten 16 van de 47 habitattypes in een gunstige staat verkeren of verbetering vertonen t.o.v. 2007. Daarnaast moet voor alle habitattypes en richtlijnsoorten 70% van de inspanningen in uitvoering zijn tegen 2020. Voor 16 habitats moet de volledige oppervlakte die voorzien is in de taakstelling onder correct beheer geplaatst worden tegen 2020. Voor Voeren gaat dit om de habitattypes 9150, 7210, 7220, 6210.

In 2012 liet ANB een graftenstudie uitvoeren (Grontmij 2012). De graften voor de gebieden 's-Gravenvoeren tot Hoogbos, Martelberg en graftengebied ten zuiden van de spoorlijn Sint-

Pieters-Voeren werden geïnventariseerd. De natuurdoelen (en beheer) voor een selectie van graften, alsook een prioritering werden in deze studie uitgewerkt. De knelpunten voor het halen van deze natuurdoelen bij het beheer van kleine landschapselementen zijn dat het beheer op vrijwillige basis moet gebeuren, de vergoeding voor het beheer te laag is, de overeenkomst maar voor een beperkte duur geldt, en dat voor grazige kleine landschapselementen geen subsidiemechanismen voorzien worden (Grontmij 2012). Momenteel lijkt er echter geen opvolging te zijn of deze natuurdoelen gehaald worden.

3.4 Toestand en trend van de sector natuur in relatie tot het Voerense landschap en de andere sectoren

De groenelementen die het Voerense landschap kenmerken en het zijn natuurwaarde geven, zijn het uitgestrekte areaal historisch permanente graslanden, de valleien met habitats met stromend water, overstromingsruigten en broekbossen, de intense dooradering met houtkanten, de hellingbossen met Ferrarisbos, de graften met oud bosrelicten & droogdalen, poelen, bronnen en kalktufbronnen, historische holle wegen en hoogstamboomgaarden.

De Biologische Waarderingskaart (versie 2.2, De Saeger et al. 2010, zie Figuur 6 en Tabel 2) geeft aan waar in Vlaanderen welke natuurtypes voorkomen en hoe waardevol die zijn op ecologisch vlak. De BWK kan geïnterpreteerd worden als een toestandsbeschrijving van de natuurwaarde in Voeren.

Analyse van de BWK leert dat in 2006 (en deels in 2004) 25% van de Voerens grondgebied werd ingenomen door hoge natuurwaarden (deze komen algemeen gesproken overeen met traditionele landgebruiksvormen). Hieronder vallen (half-)natuurlijke biotopen zoals bossen, moerassen, heiden, soortenrijke graslanden en waardevolle KLE 's. Het aandeel dat in Voeren voorkomt is relatief hoog in vergelijking met de provincie Limburg (waar op 17 % van de oppervlakte hoge natuurwaarden voorkomen) en zeer hoog in vergelijking met Vlaanderen (dat maar op 10% van zijn grondgebied hoge natuurwaarden bevat). Volgens de BWK, die enkel de belangrijkste KLE 's inventariseert, waren er in 2006 (en deels in 2004) minimum 8 km bomenrijen, 6 km houtkanten, 2,6 km taluds en 1,7 km holle wegen aanwezig. Er werd recent geen gebiedsdekkende update uitgevoerd van de BWK-kartering van Voeren.

Figuur 6: BWK van Voeren, gekarteerd in 2006 en deels in 2004 (versie 2.2, De Saeger et al. 2010).

Tabel 2: Natuurwaarden volgens de BWK (De Saeger et al. 2010).

Biologische waardering	Oppervlakte (ha)	Oppervlakte -aandeel
minder waardevol (m)	1826	35%
complex van minder waardevolle en waardevolle elementen (mw)	870	17%
complex van minder waardevolle, waardevolle en zeer waardevolle elementen (mwz)	336	7%
complex van biologisch minder waardevolle en zeer waardevolle elementen (mz)	42	1%
waardevol (w)	790	15%
complex van biologisch waardevolle en zeer waardevolle elementen (wz)	606	12%
zeer waardevol (z)	688	13%

De BWK geeft een globale beschrijving van de natuurwaarden in Voeren. Voor de natuurwaarden van Europees belang (zie kader) werd ter voorbereiding van de specifieke instandhoudingsdoelstellingen per SBZ nog een afzonderlijke evaluatie van de toestand opgemaakt (ANB 2014).

Europees belangrijke habitats en soorten in Voeren

De Europees belangrijke habitats en soorten die Voeren kenmerken, worden omschreven per natuurcluster (ANB 2014):

- 1) De beekvalleien: In de beekvalleien zijn soortenrijke hellinggraslanden en overstromingsruigten aanwezig. De Berwijn, de Voer, de Noorbeek, de Veurs en de Gulp met daarnaast nog tal van bronhoofden die uitmonden in deze bronbeken. De SBZ is bovendien essentieel voor migrerende Atlantische zalmen langsheen de Berwijn en voor het behoud van het areaal van de Beekprik in Vlaanderen. De Voerstreek herbergt één van de weinige populaties van deze soort buiten de Kempense laaglandbeken.
- 2) Het boslandschap: Het boslandschap in Voeren herbergt een zeer rijke variatie aan bostypen door de grote variatie in abiotische omstandigheden. Het gaat om zuurminnende tot kalkrijke beuken- en eikenbossen en alluviale bossen, met tevens grote oppervlakten eiken-haagbeukenbos.
- 3) Het kleinschalig landschap met soortenrijke graslanden en heiden: In het kleinschalig landschap worden nog soortenrijke graslanden en heiderelicten teruggevonden. Deze natuurcluster bestaat uit matig voedselrijke graslandhabitats met lokaal relict van droge heide, heischraal-, blauw- en kalkgrasland. Plaatselijk gaan deze graslandhabitats over in open doornstruweel met graslandsoorten en andere kleine landschapselementen (graften, houtkanten, oude knotbomen, mergelputten en poelen). Actueel zijn deze habitattypes gedeeltelijk gedegradeerd omwille van de vaak beperkte oppervlakte, de hoge versnipperingsgraad en onvoldoende kwaliteit (ANB 2012). Voeren is cruciaal voor het realiseren van de gunstige staat van instandhouding voor de Habitatrichtlijnsoorten hazelmuis en vroedmeesterpad en de Vogelrichtlijnsoort grauwe klauwier. Voor een nadere omschrijving van de Europees beschermde habitats en de soorten die in Voeren voorkomen verwijzen we naar het Managementplan 1.0 (ANB 2014).

De meeste habitattypes zijn in een gedegradeerde staat van instandhouding omwille van een aantal redenen. Bossen bezitten onvoldoende structuurvariatie. Dit wil zeggen dat vaak onvoldoende open plekken, bomen van verschillende leeftijden en geleidelijke overgangen naar open gebied aanwezig zijn. Bij de grasland- en heidehabitats ontbreekt vaak een gepast beheer en zijn er nog inrichtingswerken nodig. Ook het behalen van een voldoende grote oppervlakte is een blijvend knelpunt voor de meeste habitattypes (ANB 2014). In de beekvalleien worden de volgende problemen gemeld: de aanrijking (eutrofiëring) van de beken ten gevolge van erosie en/of het ontbreken van riolering, het dichtslibben van de beekbodem met leem, de aanwezigheid van vismigratieknelpunten, en het voorkomen van onnatuurlijke piekafvoeren. Gedegradeerde habitats zijn op hun beurt niet geschikt als leefgebied voor de ermee verbonden soorten. Bovendien is het leefgebied van de meeste soorten versnipperd door de achteruitgaande landschapsconnectiviteit. De oppervlakte leefgebied is voor de meeste soorten te klein om duurzame populaties in de SBZ te kunnen vormen. Dit is een groot knelpunt voor soorten die enkel in deze SBZ voorkomen of er het zwaartepunt van hun verspreiding in Vlaanderen kennen (ANB 2012).

Een duidelijke trend binnen de natuursector is dat internationale regelgevingen en verdragen een steeds grotere invloed uitoefenen. De druk om een doordacht en degelijk natuurbeleid te voeren is toegenomen. De definitieve aanwijzing van de speciale beschermingszone Voerstreek vergrootte de juridische verplichtingen, maar handhaving en implementatie op het terrein laten nog op zich wachten. Deze aspecten zijn nog onvoldoende in de praktijk gebracht om de stroom aan negatieve milieudrukken het hoofd te bieden en de Europese natuurdoelen te halen.

De voorbije jaren vernauwde de focus van de Vlaamse natuursector zich tot de Europese natuur, omwille van politieke druk. Zo'n 80% van de middelen van ANB zijn op de een of de

andere manier gereserveerd voor Natura2000 (mondelinge mededeling ANB). Natuurpunt dat ook vele kleine, verspreide natuurgebieden beheert, verzet zich hevig tegen deze evolutie. Daarnaast uitte een groep professoren in een open brief aan de minister (juli 2015) hun bezorgdheid over het ontbreken van een volwaardig biodiversiteitsbeleid (<http://www.mo.be/opinie/academici-dringen-aan-op-volwaardig-biodiversiteitsbeleid>). Zij motiveerden hun standpunt vanuit de redenering dat kleinere natuurgebieden van belang zijn voor het behouden van een basiskwaliteit in de open ruimte en voor de levering van ecosysteemdiensten. Natuurbehoudsinspanningen buiten het Natura 2000 programma worden vandaag maar beperkt gestimuleerd en ondersteund. Zo werden ook de subsidies voor Regionale Landschappen bijvoorbeeld sterk teruggeschoefd in 2014. De natuurwaarden die niet Europees beschermd zijn, zoals de vele kleine landschapselementen en permanente graslanden dreigen uit de boot te vallen. Net deze natuurwaarden zijn belangrijk voor het behoud van het typische Voerense landschap.

De verhoogde nutriëntenbeschikbaarheid door menselijke activiteiten is één van de belangrijkste oorzaken van het verlies aan biodiversiteit wereldwijd en is ook voor de toekomst een enorme bedreiging (MEA 2005). In Voeren ligt de stikstofdepositie te hoog voor een duurzame instandhouding van de Europees beschermde natuur (Lefebvre en Deutsch 2015). Tegen 2050 de instandhoudingsdoelstellingen halen is binnen deze milieucontext een grote uitdaging. Via de Programmatische Aanpak Stikstof (of kortweg PAS) wil de Vlaamse overheid hier wat aan doen (<https://www.natura2000.vlaanderen.be/pas>).

Via een model werd berekend waar de kritische depositiewaarde voor stikstof voor een bepaald habitat werd overschreden (Lefebvre & Deutsch 2015). Op bijna alle plekken waar actueel habitat aanwezig is en zoekzones liggen voor habitatuuitbreiding, wordt de kritische depositiewaarde voor stikstof overschreden, zie Figuur 7. Het grootste aandeel van de stikstofdepositie komt in Voeren echter uit het buitenland (naar schatting ongeveer 70%). De nabijheid van het Ruhrgebied zorgt voor een hoge stikstofbelasting (Lefebvre & Deutsch 2015). Doordat de bijdrage van de lokale landbouw beperkt is in het totaal (7%), worden de aan de bedrijven toegekende code rood en oranje – welke een impact hebben op hun milieuvergunning - ervaren als onrechtvaardig. De overige binnenlandse stikstof wordt grotendeels uitgestoten door transport en niet lokale landbouw (Lefebvre & Deutsch 2015).

De geïnterviewde Voerenaars staan zeer kritisch tegenover de instandhoudingsdoelstellingen voor Voeren. In het bijzonder de voorziene bosuitbreiding en de programmatische aanpak stikstof (PAS) worden gezien als een bedreiging voor het behoud van het typische landschap. Men vreest dat bosuitbreiding ten koste zal gaan van het weideareaal en dus het typische landschap zal aantasten. Daarnaast treft de PAS voornamelijk de professionele? melkveeteeltbedrijven, waardoor dit de afname van het aantal landschapsvriendelijke bedrijven verder kan versnellen. De melkveesector is momenteel een belangrijke drager van het typische Voerense landschap met zijn uitgestrekt permanent graslandareaal en kleine landschapselementen. De schaalvergroting in de melkveesector heeft als gevolg dat er meer dieren gehouden worden per bedrijf en de bedrijfsoppervlakte toeneemt (zie landbouwrapport).

Figuur 7: De actuele habitats en zoekzones binnen de speciale beschermingszone Voerstreek waar de kritische depositiewaarde voor stikstof wordt overschreden (in rood). Waar er geen overschrijding is, zijn de actuele habitats en zoekzones groen gekleurd (bron: Lefebvre & Deutsch 2015).

3.5 Instrumenten en beleid van de sector natuur

Natuur is een gemeenschappelijk goed, dat vraagt om grens- en sectoroverschrijdende actie. Regels en wetten worden op een hoger niveau geformuleerd en vertaald naar lagere schaalniveaus. Via wetten en decreten gelden verbods- en gebodsbepalingen en het natuurbehoud wordt gefinancierd met publieke middelen.

Zoals eerder aangehaald kunnen natuurwaarden beleidsmatig beschermd worden door allerlei wet- en regelgeving. Enerzijds gebeurt dit gebiedsgericht door afbakeningen op kaarten, waarbinnen bepaalde regels gelden en/of specifieke instrumenten kunnen ingezet worden. Via de ruimtelijke ordening kunnen natuurwaarden beschermd worden als groengebied op de plannen van aanleg of het gewestplan. Bijkomend kan een groengebied opgenomen worden in het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN). In totaal hebben 1.218 hectaren of 24,1% van Voeren een groene bestemming waarvan 1.117 hectaren opgenomen zijn in het VEN als grote eenheid natuur (GEN), zie Figuur 8.

Daarnaast worden gebieden aangewezen als speciale beschermingszone⁶ (Habitat- en/of Vogelrichtlijngebied) wanneer natuurwaarden van Europees belang voorkomen. 1.590 hectaren of 31% van de totaaloppervlakte van de gemeente behoort tot het Habitatrichtlijngebied 'Voerstreek'. De groengebieden liggen voor 90% binnen het Habitatrichtlijngebied, zie Figuur 8.

⁶ Voor SBZ's is de opmaak van een passende beoordeling van de milieueffecten verplicht. De gebiedsgerichte vaststelling van de instandhoudingsdoelstellingen concretiseert het beoordelingskader voor de passende beoordeling. Veroorzaakt een project een aantasting van de natuur (door ammoniakemissie, ruimtebeslag, daling grondwatertafel, enz.) dan mag het niet gerealiseerd worden.

Figuur 8: Gebiedsgerichte bescherming van natuurwaarden in Voeren via de aanduiding als groengebied op de plannen van aanleg, VEN-gebied of habitatrichtlijngebied.

Naast deze gebiedsgerichte beschermingsvormen worden een aantal bijzondere natuurwaarden over het volledige grondgebied beschermd via decreten en hun uitvoeringsbesluiten (via het bosdecreet⁷, het bermbesluit, het vegetatiebesluit⁸ en het soortenbesluit). Zo mogen kwetsbare natuurwaarden zoals vennen, bossen, heiden, moerassen, waterrijke gebieden, duinvegetaties, holle wegen, graften en bronnen niet gewijzigd worden, tenzij met een ministeriële ontheffing. In agrarische en groene bestemmingen, het VEN, het IVON en speciale beschermingszones is het verwijderen van kleine landschapselementen zoals hagen, poelen en bomenrijen of -groepen natuurvergunningsplichtig. Buiten deze bestemmingen zijn deze natuurwaarden niet beschermd. Historisch permanent grasland (met inbegrip van het daaraan verbonden microreliëf en poelen) is beschermd in groene bestemmingen, agrarisch gebied met ecologisch belang (bestemmingscategorie niet aanwezig in Voeren) en binnen een beschermd landschap (zie sector onroerend erfgoed).

De twee achterpoortjes in deze beschermingen zijn de vergunning en de ministeriële ontheffing. Een bijkomend knelpunt is dat natuurwaarden verwijderd worden zonder geldige toelating, zeker op minder zichtbare plaatsen. Wanneer er een proces-verbaal wordt opgesteld, gebeurt het in Voeren dat de klacht niet behandeld wordt door de bevoegde rechtbank en er dus geen sancties volgen tegen deze inbreuk. Vandaag slaagt de overheid er moeilijk in om de regels te laten naleven (ESD workshop Voeren, studiedag ecosysteemdiensten 15/12/2015).

In 2014 werd het nieuwe natuurdecreet gelanceerd. Het doel van dit decreet is natuurbeheer een zaak maken van elke geïnteresseerde burger of vereniging. Het nieuwe decreet integreert

⁷ Voor ontbossingen is een vergunning vereist en bestaat een compensatieverplichting (Bosdecreet van 13/06/1990, B.S. 18/09/1990).

⁸ Een natuurvergunning is vereist voor het wijzigen van waardevolle vegetatie en KLE' (B.VL. Reg van 23/07/1998, B.S. 10/09/1998).

natuur- en bosbeheer, snoeit de verschillende plannen terug tot één beheerplan⁹ en stelt het beheer open voor iedere geïnteresseerde. Het decreet omvat vier ecologische ambitieniveaus, gaande van het behoud van natuur en bos, tot het topniveau, reservaat. Die niveaus hangen af van de grootte van het gebied, het beoogde natuurstreefbeeld en de termijn waarvoor het beheer gegarandeerd wordt. Naargelang de ambities in het beheerplan hoger liggen, worden de inspanningen forser beloond. De subsidie zal afhangen van het natuurdoel dat wordt nagestreefd. Wie kiest voor het ambitieniveau topnatuur engageert zich voor een zeer lange termijn, tot maximum 24 jaar. Enkel dit niveau opent het recht op aankoopsubsidies. Daarnaast worden beheerplannen doelgerichter: ze worden beoordeeld op het resultaat. Het vernieuwde decreet moet ook de uitvoering van de Europese instandhoudingsdoelstellingen vlotter laten verlopen.

Door de wijziging van het decreet landinrichting in 2014 kan VLM nu een breed inzetbare 'instrumentenkoffer' aanbieden voor het realiseren van onder andere het Natura 2000-programma, voor het realiseren van een beheersvisie, gebiedsgerichte projecten en plannen enz. De instrumentenkoffer kan door eender welke overheid gebruikt worden. Op het terrein was er vraag naar snelle realisaties, flankerende maatregelen en samenwerkingsmogelijkheden tussen de betrokkenen. De instrumentenkoffer bevat diverse instrumenten op het gebied van inrichting, beheer, grondverwerving & grondmobiliteit en flankerend beleid die samen ingezet kunnen worden, zie Figuur 9. Sommige instrumenten zijn vrijwillig en andere dwingend (VLM 2014).

Figuur 9: Instrumentenkoffer van de VLM (VLM 2014).

3.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector natuur

- Het engagement van lokale inwoners voor natuurbehoud stimuleren en vergroten via allerlei projecten, initiatieven en educatie. Volgens Delière verloopt het bereiken van de natuurdoelstellingen efficiënter door grootschalig en professionele natuurontwikkeling. Wanneer natuurbeheer wordt geprofessionaliseerd met de aanleg van grote stukken natuur bestaat echter het gevaar, dat de banden van de lokale bevolking met hun lokale natuur worden verbroken (Delière 2008). Delière (2008) stelt dat zo'n beleid zich voortdurend moet legitimeren en verantwoorden. Of dit ook opgaat voor Voeren laten we

⁹ In het OE-decreet is opgenomen dat men streeft naar geïntegreerde beheerplannen voor natuur en erfgoed (cf. art. 8.1.3). Richtlijnen hiervoor moeten nog uitgewerkt worden.

in het midden, maar deze bevindingen kunnen meegenomen worden bij de uitvoering van de Europese natuurdoelen en het landschapsherstel in het algemeen. Voldoende aandacht laten uitgaan naar participatie van de lokale bevolking. Dit gaat zeker op voor Voeren, waar de historische verwevenheid tussen landbouw en natuur essentieel is voor de natuurlijke en sociale structuren.

- Gezien de belangrijke landschappelijke impact van de beheersovereenkomstenregelingen zou voor Voeren nagegaan kunnen worden hoe dit instrument in de toekomst efficiënt en effectief kan ingezet worden. Er zijn een aantal vragen met betrekking tot de beheersovereenkomsten die uit het stakeholderproces naar voor kwamen en die zeer relevant zijn voor het landschapsbehoud, ook op schaal Vlaanderen. Boeren ervaren administratieve lasten in verband met beheersovereenkomsten. Daarnaast geven ze aan dat deze vorm van betaling aanvoelt als het ontvangen van een uitkering. Een boer lijkt zijn voldoening vooral te halen uit het verkopen van landbouwproducten tegen een goede prijs. Daarnaast is het onduidelijk gezien de recente wijzigingen welke beheersovereenkomsten nog kunnen afgesloten worden in welk gebied en welke premies kunnen gecumuleerd worden vanuit de verschillende instanties. Ook andere stakeholders dan boeren zouden betrokken kunnen worden bij het afsluiten van beheersovereenkomsten.

4 De sector toerisme en recreatie in Voeren

De begrippen recreatie en toerisme overlappen elkaar (De Smedt, 2014). Het onderscheid tussen beide is dan ook arbitrair. In de studie 'Onderzoek ruimte voor toerisme en recreatie in Vlaanderen' in opdracht van Toerisme Vlaanderen spreekt WES (2007) daarom van een continuüm van toeristische en recreatieve voorzieningen als onderdeel van een toeristisch-recreatief systeem. De huidige analyse voor Voeren volgt deze systeembenadering.

Hoewel het niet de ambitie is om toerisme en recreatie precies te omschrijven, stippen we toch kort de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen beide aan. Toerisme en recreatie zijn, indien we abstractie maken van zakentoeisme, allebei een vorm van vrijetijdsbesteding. Waar recreatie zich vooral afspeelt binnen de eigen woonomgeving, gaat men ervan uit dat toerisme een verplaatsing inhoudt buiten de eigen alledaagse leefomgeving. In functie van de duur kan er wat betreft toerisme een onderscheid gemaakt worden tussen dag- en verblijfstoerisme. Op hun bestemming maken toeristen gebruik van het recreatief aanbod om zich te ontspannen.¹⁰ Volgens deze benadering is toerisme een vorm van vrijetijdsbesteding die gepaard gaat met recreatieve activiteiten. Toerisme kan aanzien worden als het vermarkten van het recreatief aanbod (De Smedt, 2014; WES, 2007).

4.1 Functie van de sector toerisme en recreatie

Mensen hebben af en toe de behoefte om eens in een andere omgeving te zijn, de batterijen terug op te laden en tot rust te komen. Het belang van vrijetijd en vakantie is van dien aard dat artikel 24 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens vrijetijd en vakantie als een recht bestempelt. Vakantie wordt aanzien als een heerlijke tijd, een moment van ontspanning waarbij mensen tijd maken voor anderen en zichzelf, en een tijd waarin ze nieuwe ervaringen opdoen. Vakantie heeft ook een gunstige invloed op de fysieke en mentale gezondheid van mensen. Het vermindert stress en verhoogt het welzijn. Het beleid erkent de rol van vrijetijd en vakantie.¹¹ (Gijssels et al., 2012; Steunpunt Vakantieparticipatie, 2009)

De spelers actief binnen de aanbodzijde van het toeristisch-recreatief systeem ontwikkelen en onderhouden de recreatieve infrastructuur, organiseren evenementen, verwelkomen mensen in hun verblijfsaccommodatie en drank- en eetgelegenheden en voorzien toeristen en recreanten van de gewenste informatie. Kortom, de sector ontwikkelt een toeristisch-recreatief aanbod op maat van de mensen die op zoek zijn naar vakantie en ontspanning.

4.2 Organisatie van de sector toerisme en recreatie

Het Voerense landschap is dé toeristische trekpleister van de gemeente en fungeert als drager van het toeristisch-recreatief aanbod in Voeren. Dit toeristisch-recreatief aanbod heeft zich, in samenspel met de vraag naar vrijetijdsbesteding in de Voerstreek door toeristen en recreanten, gaandeweg ontwikkeld.

Het Voerense landschap wordt voor toeristen en recreanten ontsloten via een uitgekiend netwerk van wandel-, fiets- en mountainbikeroutes. Speciaal voor kinderen zijn er een beleavingsboomgaard en vier speelbossen waarin de bospaden verlaten mogen worden om te

¹⁰ Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen een lokaal recreatief aanbod, dat in eerste instantie gericht is op de basis ontspanningsbehoeften van de lokale bevolking (genre klassieke sport- en cultuuraccommodatie) en een bovenlokaal recreatief aanbod (De Smedt, 2014).

¹¹ Toerisme Vlaanderen gelooft in de positieve effecten van vakantie en wil dat niemand daar van verstoken blijft. Iemand die zich goed in z'n vel voelt, functioneert beter in de maatschappij. Via het Steunpunt Vakantieparticipatie probeert Toerisme Vlaanderen, samen met andere partners, om het recht op vakantie voor alle Vlamingen te realiseren. (Steunpunt Vakantieparticipatie, 2015; Toerisme Vlaanderen, 2015).

spelen. Toeristen en recreanten kunnen het landschap op eigen houtje ontdekken of deelnemen aan een van de talrijke geleide themawandelingen over dassen, streekproducten, volksverhalen, lentebloesems, sleedoorns en vakwerkhuisen. Daarnaast vinden er tal van evenementen plaats zoals wandel-, loop-, fiets- en mountainbiketoertochten, folkloristische feesten, tentoonstellingen en markten. Aansluitend bij dit bovenlokaal recreatief aanbod vind je in Voeren ook verblijfsaccommodatie (hotels, gastenkamers, campings, logies voor jeugdgroepen en vakantiewoningen), drank- en eetgelegenheden, producenten van lokale en ambachtelijke producten waarvan sommigen ook rondleidingen organiseren, openbaar vervoer en verhuurders van fietsen en scooters.

Er zijn vandaag een hele waaier actoren die het toeristisch-recreatief aanbod in Voeren vormgeven en ondersteunen. Elk van deze actoren handelt hierbij vanuit zijn eigen visie, doelstellingen en strategie. Een belangrijke groep zijn de lokale ondernemers die hun boterham verdienen met het toerisme. Dit zijn onder meer de eigenaars en uitbaters van verblijfsaccommodatie en drank- en eetgelegenheden. Zij vermarkten het Voerense landschap en het bovenlokaal recreatief aanbod en proberen hiermee een inkomen te generen. Daarnaast zijn er een hele rist actoren die zich inzetten voor het landschap en het recreatief aanbod: de overheid – zowel lokaal als bovenlokaal, Toerisme Voerstreek, verenigingen, agentschappen en private personen. Er bestaat evenwel geen overkoepelend beleid of organisatie die de inspanningen rond recreatie en landschap coördineert. Er wordt samengewerkt rond deze thema's, maar tegelijk ook niet. (De Smedt, 2014)

De spelers met een grote invloed op het Voerense landschap zijn de landbouwers. Zij bepalen mee de gedaante van het Voerense landschap. Het landschap is eigenlijk ten dele een gevolg van de keuzes die landbouwers maken en de activiteiten die zij ondernemen. De keuzes van landbouwers zijn in belangrijke mate ingegeven vanuit een bedrijfseconomische logica. Het landschap dat landbouwers mee vormgeven is een bijproduct van de landbouwactiviteit. Landschapszorg is vaak geen doel op zich. Uitzondering hierop zijn bijvoorbeeld landbouwers die een beheerovereenkomst kleine landschapselementen hebben afgesloten of als aannemer een deel van hun inkomen verdienen met landschapsbeheer. Landbouwers die logies aanbieden en/of hoeveproducten verkopen aan toeristen zijn zich mogelijks ook meer bewust van de rol die ze kunnen spelen in het landschap.

De gemeente Voeren en het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren ijveren voor het behoud van het typische Voerense landschap. Beiden ondersteunen tevens de ontwikkeling van zachte recreatie en zodoende de valorisatie van het landschap via het toerisme. Het regionaal landschap zorgt onder meer voor de aanleg, aanplant en het achterstallige onderhoud van kleine landschapselementen, en verleent advies over de aanleg en het onderhoud van kleine landschapselementen. Het regionaal landschap is ook een projectorganisatie die samen met andere partners allerhande projecten opzet, uitvoert en/of coördineert rond erfgoed, landschap, natuur en recreatie. De gemeente zorgt dan weer voor het onderhoud van het lokaal openbaar domein en verleent subsidies voor de aanleg van kleine landschapselementen. Samen met het regionaal landschap probeert de gemeente ook de belangrijkste spelers bijeen te brengen om ze samen te doen nadenken over de toekomst van het Voerense landschap.

Met ondersteuning van Toerisme Limburg en Toerisme Vlaanderen neemt de gemeente Voeren via Toerisme Voerstreek het voortouw in de ontwikkeling van het bovenlokaal recreatief aanbod in de Voerstreek en promoot ze de gemeente als toeristische bestemming. Toerisme Voerstreek is de drijvende kracht achter het wandel-, fiets- en mountainbikeroutenetwerk in Voeren en de organisatie van geleide wandelingen en tal van andere activiteiten. De ontwikkeling van die routes gebeurde in samenspraak met de gemeente, natuurverenigingen, landbouwers, het Agentschap voor Natuur en Bos en andere belanghebbenden (Omgeving, 2008). Daarnaast vertolkt Toerisme Voerstreek ook min of meer de rol van belangenorganisatie van de toeristische sector in de gemeente.

Het Agentschap voor Natuur-en Bos en Natuurpunt bezitten en beheren grote eenheden natuur en bos in Voeren (zie hoofdstuk 3), en dragen op die manier bij aan het Voerense landschap. Voor de natuursector is de instandhouding, het herstel en de ontwikkeling van natuur de eerste zorg. Dit neemt echter niet weg dat recreatie en beleving in en rond natuurgebieden een middel kan zijn om het draagvlak voor natuur te vergroten, en dit zowel lokaal als op niveau Vlaanderen. Omdat de vraag naar groene ruimte en natuur in Vlaanderen groot is, zet het Agentschap voor Natuur en Bos sterk in op het toegankelijk maken van natuur en bos en het verhogen van de beleving van de natuurervaring. Niet enkel de natuur- en bosgebieden van de overheid moeten ontsloten worden voor recreanten. De Vlaamse overheid wil zoveel mogelijk bossen en natuurreservaten openstellen voor het publiek en biedt privé-eigenaars daarom een subsidie voor de openstelling van hun terreinen. De ecologische draagkracht van bossen en natuurgebieden blijft echter maatgevend. Het Agentschap voor Natuur en Bos richt zich daarom op zachte recreatie en dan vooral op wandelen, maar ook spelen, fietsen en ruiters (De Smedt, 2014). Gemotoriseerde recreatie is bij decreet verboden in bossen en natuurgebieden. Recreatie, ook zachte recreatie zoals wandelen en fietsen, is sowieso beperkt tot de daarvoor voorziene paden, speelzones, hondenzones, bivakzones en picknickweiden. (ANB, 2015)

Daarnaast is er ook een privé-familie die meer dan een tiende van het grondgebied van de gemeente Voeren in eigendom heeft. Die familie heeft geen belangen of interesse in de toeristische sector. Desondanks heeft die familie wel een wezenlijke invloed op het recreatief aanbod te Voeren. Die familie heeft niet alleen een invloed op (de aantrekkelijkheid van) het landschap, maar ook op de toegankelijkheid van de bossen die zij bezit. Eigenaars van privé-bossen kunnen hun bossen immers ontoegankelijk verklaren (ANB, 2015).

4.3 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector toerisme en recreatie

Er zijn heel wat verschillende actoren actief binnen het toeristisch-recreatief systeem van Voeren. Elk van deze actoren heeft zijn eigen verwachtingen en ambities. In deze paragraaf brengen we de grootste gemene deler van de doelstellingen van de verschillende spelers in beeld.

Het gemeentelijk ruimtelijk structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) stelt dat het Voerense landschap het belangrijkste toeristische product van de gemeente is. Het ruimtelijk beleid van de gemeente hecht daarom veel waarde aan de zorg voor het landschap en het erfgoed. De schaal van recreatie en toerisme moet evenwel in verhouding staan tot de draagkracht van het landschap, en dit zowel in de open ruimte als in de dorpskernen. In de open ruimte wordt gestreefd naar een symbiose tussen landbouw, natuur en zachte recreatie die aansluit bij de kleinschaligheid van het halfopen landschap. Waardevolle natuurlijke elementen, complexen of gebieden worden zo veel mogelijk gemeden in het toeristisch-recreatieve netwerk en gevrijwaard van verstoring. In de kernen wil men ijveren voor aantrekkelijke en rustige dorpspleinen en een aangepaste bedrijvigheid. (Omgeving, 2008)

Naast de ruimtelijke randvoorwaarden die in het ruimtelijk structuurplan van de gemeente voor de sector worden geformuleerd, stelt het plan eveneens dat een verantwoord toerisme voor de nodige economische return naar de lokale economie moet zorgen. Dit moet de leefbaarheid van Voeren, in alle opzichten, ook in de toekomst garanderen. Voor Toerisme Voerstreek (2015), komt het erop aan dat de toekomst van de ondernemingen die vandaag actief zijn binnen de sector toerisme en recreatie in Voeren gegarandeerd blijft. De sector hoeft niet noodzakelijk te groeien. Kwaliteit is het belangrijkste. (Omgeving, 2008; Toerisme Voerstreek, 2015)

De doelstelling voor de sector sluit goed aan bij hoe de Wereldtoerisme Organisatie van de Verenigde Naties duurzame ontwikkeling invult voor de toeristische sector: *“Tourism that takes full account of its current and future economic, social and environmental impacts,*

addressing the needs of visitors, the industry, the environment and host communities” (UNWTO, 2005). De Smedt (2014) vermeldt in haar onderzoeksrapport over duurzame recreatieve ontwikkeling nog volgende richtlijnen van de Wereldtoerisme Organisatie van de Verenigde Naties om duurzame ontwikkeling in de praktijk te brengen in de sector:

- *“Maak gebruik van de natuurlijke rijkdommen die bijdragen aan de toeristisch-recreatieve ontwikkeling, met aandacht voor ecologie en behoud van natuurlijk erfgoed en biodiversiteit.”*
- *“Respecteer de socio-culturele authenticiteit van de lokale gemeenschap, draag zorg voor het cultureel erfgoed en de traditionele waarden, draag bij aan een interculturele samenwerking en tolerantie.”*
- *“Zorg voor een langdurige economische impact, voorzie socio-economische voordelen voor alle stakeholders, inclusief werkgelegenheid, inkomsten en sociale voorzieningen.”*

De doelstelling van de sector heeft in feite geen nieuwe ruimtelijke claims in Voeren tot gevolg. Grootchalige toeristische infrastructures zijn immers niet gewenst in Voeren. Wel wordt er gestreefd naar een kwaliteitsvol toeristisch medegebruik. Het Voerense landschap moet beschermd worden, ook ten behoeve van toerisme en recreatie. (Omgeving, 2008)

4.4 Toestand en verwachte trend van de sector toerisme en recreatie in relatie tot het landschap en andere sectoren

Volgens de cijfers van Toerisme Vlaanderen (2015b) verwelkomde de gemeente Voeren in 2014 bijna 39.600 verblijfstoeristen. Samen verbleven deze toeristen meer dan 103.500 nachten in Voeren (Toerisme Vlaanderen 2015c). Deze cijfers van het aantal verblijfstoeristen en overnachtingen houden echter geen rekening met de toeristen die in vakantiewoningen verblijven. Het aantal toeristen dat verblijft in een vakantiewoning wordt niet bijgehouden. Vakantiewoningen vertegenwoordigen echter een belangrijk deel van het logiesaanbod in de gemeente Voeren. Figuur 10 toont dat vakantiewoningen in 2014 goed zijn voor 60% van alle slaapplekken in Voeren en 39% van alle uitbatingen van logies (Toerisme Vlaanderen, 2015d). Het werkelijke aantal verblijfstoeristen en overnachtingen in Voeren ligt dus hoger. Toerisme Voerstreek (2015) raamt het totaal aantal overnachtingen in Voeren op 125.000 à 130.000.

Figuur 10: Overzicht van het aantal uitbatingen per logiesvorm en de toeristische capaciteit (= het aantal slaapplekken) per logiesvorm in Voeren, 2014 (Toerisme Vlaanderen, 2015d).

Meer dan 80% van alle verblijfstoeristen in Voeren komt uit eigen land, ongeveer 15,5% is afkomstig uit Nederland (Toerisme Vlaanderen, 2015b). Het gros van de toeristen uit eigen land is afkomstig uit Vlaanderen (Toerisme Voerstreek, 2015).

Een ander belangrijk segment van het toeristisch-recreatief systeem in Voeren is het dagtoerisme. Over het dagtoerisme bestaan echter weinig gegevens. In opdracht van de provinciale toeristische organisaties, het Steunpunt Toerisme en Recreatie en Toerisme Vlaanderen hebben Idea Consult en iVOX (2011) een steekproef van 2.000 mensen een jaar lang wekelijks bevraagd over hun dagtoeristisch gedrag. In totaal werden bijna 12.000 langere daguitstappen geregistreerd, verdeeld over de kust, de Vlaamse regio's, de kunststeden, Wallonië en het buitenland.¹² Dit komt neer op een gemiddelde van 5,94 daguitstappen per Belg per jaar. De bestemming van de daguitstappen van Vlamingen ligt in 68% van de gevallen in Vlaanderen. 44% van deze daguitstappen in Vlaanderen speelt zich af in de Vlaamse toeristische regio's. Van de daguitstappen van de Vlamingen naar de Vlaamse regio's hebben 0,5% Voeren als bestemming. Dit betekent dat Vlamingen op jaarbasis een kleine 57.000 daguitstappen naar Voeren maken.¹³ (Idea Consult en iVOX, 2012)

Naast langere daguitstappen maakt de Vlaming ook kortere uitstappen. Op jaarbasis doet de Vlaming gemiddeld een kleine 20 uitstappen naar het platteland en natuur- en bosgebieden in Vlaanderen, waarvan 1,8 of een kleine 10% langere daguitstappen zijn.¹⁴ Dit zou betekenen dat het reële aantal recreatieve bezoeken door Vlaamse dagtoeristen in Voeren heel wat hoger kan liggen dan die 57.000 langere daguitstappen. De ligging van Voeren in een uithoek van Vlaanderen impliceert dat, in vergelijking met de andere Vlaamse regio's, de kortere uitstappen waarschijnlijk minder belangrijk zullen zijn in Voeren. Toerisme Voerstreek (2015) schat dat Voeren op jaarbasis tussen de 250.000 en de 500.000 dagtoeristen ontvangt. De breedte van de range geeft aan dat er een grote onzekerheid bestaat over het exacte aantal dagtoeristen.

De Voerstreek ontvangt ook dagtoeristen en recreanten van buiten Vlaanderen. Volgens de Toerisme Voerstreek (2015) is ongeveer 77,5% van alle dagjestoeristen afkomstig uit Vlaanderen, 20% uit Nederland, 1,5% uit Duitsland en 1% uit Wallonië.

De regio Voeren trekt voornamelijk recreatieve toeristen aan. Liefst 96% van alle verblijfstoeristen in Voeren in 2014 had ontspanning en vakantie als motief voor zijn verblijf. In geen enkele andere Vlaamse toeristische regio is ontspanning en vakantie zo belangrijk als in Voeren. Ontspanning en vakantie is gemiddeld voor 72% van de verblijfstoeristen in een Vlaamse toeristische regio de belangrijkste motivatie van hun verblijf. (Toerisme Vlaanderen, 2015e)

¹² De definitie van daguitstappen of dagtoerisme zoals gehanteerd in het onderzoek van Idea Consult en iVOX (2011): Alle daguitstappen die op meer dan 20 km van huis plaatsvinden (behalve bij toertochten te voet, per fiets, per paard) én waarvoor men minimaal 4 uur van huis is (inclusief de reistijd), zonder dat daarbij een overnachting plaatsvindt. Niet inbegrepen zijn: (1) bezoek uitsluitend aan familie, vrienden en kennissen, (2) dagtochten vanuit een vakantieadres of tweede verblijf en (3) uitstappen met een routinematig karakter.

¹³ Gerekend met een bevolking van 6,4 miljoen Vlamingen (Agentschap voor Binnenlandsbestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015).

¹⁴ Op basis van onder meer de SCV-enquête en het OVG-onderzoek ramen Van Reeth et al. (2016) het totaal aantal bezoeken van Vlamingen aan bos-, natuur- en parkgebieden in Vlaanderen op 74 miljoen en aan landbouwgebied in Vlaanderen op 53 miljoen. In deze cijfers zitten ook de bij benadering ruim 11 miljoen langere daguitstappen van Vlamingen naar de Vlaamse toeristische regio's (Idea Consult en iVOX, 2012).

De SCV-enquête 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen' is een jaarlijkse enquête bij een representatieve steekproef van Nederlandstalige Belgen (inclusief niet-Belgen vanaf 2009) in het Vlaamse Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De enquête peilt naar waarden, opvattingen en overtuigingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijk en beleidsrelevante thema's, waaronder bezoeken aan natuur en bos. Het OVG-onderzoek heeft tot doel om het verplaatsingsgedrag van Vlamingen zo goed mogelijk in kaart te brengen.

De Voerstreek prijst zich aan als een van de mooiste wandel- en fietsregio's in Vlaanderen, en bij uitbreiding de Benelux. Het onderzoek naar de daguitstappen in België uitgevoerd door Idea Consult en iVOX (2015) leert dat de dagtoeristen in Voeren, meer dan in eender welke andere Vlaamse toeristische regio, vooral naar Voeren komen om te wandelen. Dat ook fietsen populair is in Voeren blijkt onder meer uit de Strava heat map, opgebouwd uit de GPS-gegevens die fietsers delen over hun fietstochten, in Figuur 11. Volgens gegevens van de provincie Limburg werd het fietsroutenetwerk in Voeren in 2015 door 175.000 fietsers gebruikt (Provincie Limburg, 2015).

Figuur 11: Strava heat map met indicatie van de intensiteit van het recreatief fietsgebruik in Vlaanderen (bron: <http://labs.strava.com/>).

4.4.1 Relatie van de sector toerisme en recreatie tot het Voerense landschap en de andere sectoren

Mensen komen vooral naar Voeren voor het typische landschap. Dit typische Voerense landschap beperkt zich niet tot de historische open ruimte elementen, maar omvat eveneens de historische dorpen en gehuchten en het cultuurhistorisch erfgoed zoals kerken, kastelen en hoeves (Omgeving, 2008). Het Voerense landschap wordt voor toeristen en recreanten ontsloten via een goed ontwikkeld netwerk van wandel-, fiets- en mountainbikeroutes (zie Figuur 12, Figuur 13 en Figuur 14), en wordt in de markt gezet als een bovenlokaal toeristisch-recreatief aanbod. Het bewegwijzerde wandelnetwerk in Voerstreek is 128 km lang. De wandelaar kan aan de hand van meer dan 90 genummerde knooppunten zelf zijn wandeling uitstippelen. Daarnaast beschikt Voeren ook over een verschillende themawandelen zoals de wandeling 'langs de bronnen van de Voerstreek'. De Bronnenwandeling is door Vlaanderen vakantieland uitgeroepen als de mooiste wandeling van Vlaanderen. Volgens Toerisme Voerstreek (2015) wordt deze wandeling jaarlijks door 250.000 wandelaars afgelegd. Het wandelroutenetwerk Voerstreek leidt langs kleine landschapselementen, bossen, riviertjes, holle wegen, bouwkundig erfgoed en mooie vergezichten. Ongeveer 40 km van het wandelnetwerk in Voeren loopt door en langs groen-, natuur- en bosgebied. Uiteraard is ook het landbouwgebied een belangrijke drager van het wandelnetwerk. Ook het fietsroutenetwerk (37 km) en het mountainbikeroutenetwerk (65 km) doorkruisen de Voerstreek en takken aan het Limburgse en Nederlandse netwerk. Deze routes worden op het grondgebied Voeren zoveel mogelijk gescheiden van het wandelroutenetwerk om conflicten tussen wandelaars enerzijds en fietsers en mountainbikers anderzijds te vermijden (Toerisme Voerstreek, 2015). Het fietsroutenetwerk (8 km) en het

mountainbikerouten netwerk (14 km) lopen relatief gezien ook minder door en langs groen-, natuur- en bosgebied dan de wandelroutes.

Figuur 12: Overzicht wandelrouten netwerk Voeren (bron: Gemeente Voeren, 2015c).

Figuur 13: Overzicht fietsrouten netwerk Voeren (bron: Gemeente Voeren, 2015c).

Figuur 14: Overzicht mountainbikerouten netwerk Voeren (bron: Gemeente Voeren, 2015c).

Het Voerense landschap wordt intens gebruikt voor zachte recreatie. De meeste mensen verkennen de streek op eigen houtje, maar er zijn ook tal van georganiseerde wandelingen en massamanifestaties. Wandelaars, fietsers en mountainbikers zijn trouwens niet de enige gebruikers. Het landschap wordt eveneens doorkruist met paard, mountainbike, racefiets, scooter, motorfiets en quad.

Mensen hebben bepaalde voorkeuren wat betreft landschappen voor beleving en gebruik. Hoewel deze deels persoonsafhankelijk zijn, zijn er toch enkele kenmerken van landschappen die voor het gros van de mensen de aantrekkelijkheid verhogen. Visuele aspecten spelen een grote rol. Landschappen die nog 'gaaf' zijn met een hoge dichtheid aan bouwkundig erfgoed, karakteristieke landschapselementen, landgebruiken of ecosystemen worden sterk geapprecieerd (Simoens et al. 2014). Grootschalige en monotone landschappen worden minder geapprecieerd dan landschappen die een zekere afwisseling vertonen. Belangrijk is ook het contrast kunnen ervaren tussen bebouwde gebieden, met een hoge bevolkingsdichtheid, die drukker en lawaaiiger zijn en een rustige, open ruimte waar het landelijke of natuurlijke karakter domineert. De landschappelijke waardering wordt niet alleen gemaakt door de globale indruk, maar ook door vele details die zich herhalen, zoals een bepaalde bouwstijl, het voorkomen van bepaalde vegetatie en landgebruik (Hofkens en Roosens 2001). Ook hebben een hoge en gemiddelde natuurlijkheid en een hoge variatie aan verschillende landgebruiken en ecosystemen een positief effect op de aantrekkelijkheid. Bos en water worden aantrekkelijker bevonden dan andere ecosystemen. Bebouwing en industrie kunnen visueel storend zijn en weinig variatie aan landgebruiken kan vervelen. Slecht onderhouden, vervallen infrastructuur en zwerfvuil hebben een negatief effect op de aantrekkelijkheid van groene ruimtes. Druk verkeer of industrie kunnen zorgen voor storende geluiden of een geluidsniveau dat niet bij de context past, zoals lawaai in een natuurgebied. Het gefluit van vogels, kabbelend water of ritselende bladeren zijn geluidsbronnen die positief gewaardeerd worden (Simoens et al. 2014). Verder is toegankelijkheid om er te kunnen wandelen, fietsen, vertoeven een algemeen belangrijk aspect (Hofkens en Roosens 2001).

De mate van aantrekkelijkheid van het gebied heeft dus een invloed op het gebruik ervan voor recreatie & toerisme. Een recreatieve uitstap wordt gepland en doelbewust ondernomen. De keuze om in een bepaald gebied te gaan recreëren is dan ook meer overwogen dan in het geval van recreatie vlak bij huis.

Voor Vlaanderen werd de landschappelijke aantrekkelijkheid ingeschat op schaal van 1 km² door vier factoren te gaan combineren in één kaart, zie Figuur 15: geluidsoverlast (> 65 dB), de mate van aanwezigheid van natuur (aandeel (half)natuurlijke ecosystemen), de aanwezigheid van cultuurhistorische waarde (aandeel ankerplaatsen en erfgoedlandschappen), en de openheid van het landschap (aandeel niet-bebouwde ruimte) (Simoens et al. 2014).

Figuur 15: Landschappelijke aantrekkelijkheid van Vlaanderen op basis van 4 landschapswaliteiten (Simoens et al 2014).

Vlaanderen wordt vanuit een toeristische invalshoek opgedeeld in drie macrobestemmingen: de kunststeden, de kust en de Vlaamse regio's. Voeren is een van de 16 Vlaamse toeristische regio's, zie Figuur 16.

Figuur 16: Toeristische regio's in Vlaanderen (bron: Toerisme Vlaanderen).

De landschappelijke aantrekkelijkheid werd voor alle Vlaamse regio's becijferd (Simoens et al 2014). Figuur 17 leert dat het oppervlakteaandeel met een hoge en zeer hoge landschappelijke aantrekkelijkheid in de Voerstreek veel groter is dan in de andere toeristische regio's. Voeren is dan wel een kleine toeristische regio, maar deze resultaten geven toch aan dat Voeren een bijzonder aantrekkingskracht heeft voor recreanten.

Figuur 17: Aandeel met een hoge en zeer hoge landschappelijke aantrekkelijkheid (Simoens et al 2014).

Het gebruik van het landschap door toeristen en recreanten legt extra druk op het landschap en de natuur. In het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (2008) wordt de schaal van het toerisme in Voeren als een sleutelkwestie aangeduid en formuleert dit als volgt:

“Brengt te veel toeristische ambitie de natuur en landbouw in het gebied niet in het gedrang? Is er (extra) bescherming nodig in bepaalde gebieden zoals de bossen of valleien? Welke infrastructuur is nodig op welke plaatsen om de stijgende stroom van bezoekers op te vangen? Moet het netwerk van paden en routes worden verbeterd?”

Qua visie stelt het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) dat in de open ruimte wordt gestreefd naar een symbiose tussen landbouw, natuur en zachte recreatie. Waardevolle natuurlijke elementen, complexen of gebieden worden daarom zo veel mogelijk gemeden in het toeristisch-recreatieve netwerk en gevrijwaard van verstoring.

Uit onderzoek van het regionaal landschap Haspengouw en Voeren blijkt dat 95% van de wandelaars en fietsers niet van de bewegwijzerde paden afwijken (Omgeving, 2008). Wandel- en fietsroutes zijn met andere woorden een goed instrument om toeristen en recreanten op een gecontroleerde manier door het landschap te leiden. Wandelaars en fietsers kunnen met hun GPS-toestellen en smartphones vandaag wel makkelijker afwijken van de paden waardoor meer kwetsbare gebieden, die men zoveel mogelijk wil vrijwaren van verstoring, nu misschien toch frequenter doorkruist worden.

De interviews met lokale stakeholders wijzen op diverse conflicten met het gebruik van het landschap door toeristen en recreanten. Ondanks het bestaan van een aantal toeristisch luwe zones (Omgeving, 2008) gaven een tweetal geïnterviewden die bos in eigendom hebben aan dat bossen en natuurgebieden misschien te veel opengesteld zijn voor toeristen en recreanten. Volgens deze geïnterviewden blijven mensen niet altijd op de paden en verstoren ze op die manier de natuur. Boseigenaars krijgen daarnaast ook te maken met het onbegrip van toeristen en recreanten ten aanzien van het kappen van bomen. Natuurbeheerders

ontvangen dan weer klachten van toeristen en recreanten wanneer hun runderen tijdens de winter buiten lopen. Jagers klagen op hun beurt dat toeristen en recreanten niet steeds akkoord gaan met de wijze waarop er gejaagd wordt, zich niet houden aan veiligheidsmaatregelen en bovendien het wild verstoren. Landbouwers moeten soms achter hun vee aan wanneer wandelaars veerasters niet goed afsluiten.

De achteruitgang van het typische landschap door het scheuren van graslanden en het verdwijnen van klein landschapselementen is geen goede zaak voor het toerisme en recreatie in Voeren. Graslanden en kleine landschapselementen zijn de bouwstenen van het typische Voerense landschap en bepalen de aantrekkelijkheid van het landschap. Die aantrekkelijkheid is een belangrijke factor voor toeristen. Er is met andere woorden een spanningsveld tussen intensieve landbouw en toerisme.

Uit de interviews blijkt eveneens dat er conflicten zijn tussen toeristen en recreanten onderling. Vaak zijn dit conflicten tussen zachte weggebruikers en gemotoriseerde recreatie. Dit leidt soms tot gevaarlijke situaties. Gemotoriseerde recreatie, en dan vooral het gebruik van motorfietsen en quads, wordt door een grote meerderheid van de geïnterviewde bewoners als negatief aanzien. De overheersende mening is dat er voor dergelijke vormen van gemotoriseerde recreatie eigenlijk geen plaats is in Voeren. Dit is evenmin compatibel met de profilering van de gemeente als wandel- en fietsparadijs. Ook tussen wandelaars en recreatieve fietsers enerzijds en mountainbikers en sportieve fietsers anderzijds zijn er onveilige situaties, soms met woordenwisselingen tot gevolg. Een gebrek aan respect voor de andere gebruikers is hiervan de oorzaak.

Verblijfsaccommodatie en andere toeristische faciliteiten zoals drank- en eetgelegenheden concentreren zich hoofdzakelijk in de historische kernen en gehuchten. Buiten de kernen en gehuchten komen verblijfsaccommodaties veeleer beperkt en verspreid voor. De kernen en gehuchten zijn de ideale uitvalsbasis voor tochten doorheen het Voerense landschap. In de weekends palmen de auto's van toeristen de dorpspleinen en de aanpalende straten in. Het zijn voornamelijk dagtoeristen die op deze manier druk uitoefenen op het openbaar domein. Dit probleem wordt mee gevoeld doordat lang niet alle verblijfsaccommodaties en horecagelegenheden over voldoende parkeergelegenheid beschikken voor hun cliënteel. Een attractieve dorpskern behoort tot de algemene appreciatie van het Voerens landschap. Het overvloedige parkeren hypothekeert evenwel de kwaliteit en aantrekkelijkheid van het openbaar domein. Naast de parkeerproblematiek is ook het druk (doorgaand)verkeer een neveneffect van toerisme en recreatie in Voeren. De schaal van de sector is daarom ook een aandachtspunt in het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008). Men stelt dat de leefbaarheid van de dorpskernen onder druk staat door het toerisme. Men wijst hierbij niet alleen op het vinden van parkeerplaats en de verkeersleefbaarheid, maar ook op de verhoogde reistijd omwille van het drukke verkeer, de gedeeltelijke afsluiting van wegen voor manifestaties, enz. Met de groei van Voeren als toeristische trekpleister hebben de dorpspleinen eveneens hun functie van ontmoetingsplek voor de lokale bevolking verloren. Tot slot, wordt ook geklaagd over nachtlawaai in de buurt van restaurants, cafés en kampplaatsen. (Gemeente Voeren, 2013; Omgeving, 2008; Interviews)

De parkeeroverlast en verkeersdruk, neveneffect van het toerisme in Voeren, hypothekeert de kwaliteit en aantrekkelijkheid van het openbaar domein. Toeristen blijven soms weg omdat het te druk is. Het succes van het toerisme zet als het ware een rem op de verdere ontwikkeling van de sector.

4.4.2 Trend van de sector toerisme en recreatie en verwachte invloed op het Voerense landschap en de andere sectoren

Er is geen studiemateriaal beschikbaar dat in beeld brengt hoe het toerisme zich verder zal ontwikkelen in Voeren. Omdat het verleden ons vaak iets kan leren over de toekomst, kijken we naar de recente evolutie van het toerisme in Voeren. Daarnaast beschouwen we ook de belangrijkste drivers die ons kunnen helpen om een uitspraak te doen over de verwachte trend van de sector, en de invloed hiervan op het Voerense landschap.

4.4.2.1 Recente evolutie van de sector

De toeristische capaciteit in Voeren is de laatste jaren gestaag toegenomen, zie Figuur 18. Deze toename is vooral toe te schrijven aan een sterke stijging van het aantal vakantiewoningen in Voeren. De vraag is nu of de stijging van de toeristische capaciteit in Voeren gepaard gaat met een stijging in het aantal overnachtingen. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat die toename van het aantal vakantiewoningen niet zozeer het gevolg is van een toegenomen toeristische vraag, maar wel van een samenspel van andere factoren. Denk daarbij aan het beschikbaar komen van woningen door de terugloop van het aantal inwoners in Voeren, een afname van de vraag naar grotere woningen omwille van een trend van gezinsverdunding, en mogelijks ook de belasting op tweede verblijven.

Figuur 18: Overzicht van de toeristische capaciteit (= het aantal slaapplekken) per logiesvorm in Voeren, 2007-2014 (bron: Toerisme Vlaanderen, 2013; Toerisme Vlaanderen, 2015d).¹⁵

Tussen 2009 en 2014 groeide het aantal verblijfstoeristen in Vlaanderen jaarlijks met ongeveer 4,38%. Over diezelfde periode kennen de Vlaamse regio's algemeen een groei van het aantal verblijfstoeristen met ongeveer 3,59% per jaar al zijn er wel grote verschillen tussen de

¹⁵ De invoering van het nieuwe logiesdecreet en de bijhorende overgangperiode (1 januari 2010 tot 31 december 2012) heeft een duidelijke invloed op de rapportage over het logieslandschap. Zo zijn dalingen en/of stijgingen in een bepaalde logiescategorie in deze periode niet noodzakelijk gecorreleerd aan het verdwijnen of opstarten van logies uit die categorie, maar kunnen evenzeer toewijsbaar zijn aan het nieuwe decreet en bijhorende nieuwe indeling van de logies. De inschatting voor Voeren is dat in de periode 2010-2012 logies van de categorie 'hotels' naar de categorieën 'gastenkamers' en 'vakantiewoningen' doorgeschoven zijn.

regio's.¹⁶ Zo is het aantal verblijfstoeristen in Voeren over de periode 2009-2014 nauwelijks gestegen. Zoals eerder al aangegeven houden de cijfers die Toerisme Vlaanderen publiceert geen rekening met de mensen die verblijven in vakantiewoningen. Het aantal overnachtingen in vakantiewoningen niet beschouwd, is het aantal overnachtingen in Voeren over de periode 2006-2014 gedaald, zie Figuur 19. **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden..** In dezelfde periode laten zowel Vlaanderen als geheel als de Vlaamse regio's een stijging van het aantal overnachtingen optekenen. De evolutie van het aantal overnachtingen is echter minder uitgesproken dan deze van het aantal verblijfstoeristen. Dit komt omdat de gemiddelde verblijfsduur van toeristen in Vlaanderen daalt. (Toerisme Vlaanderen, 2015a en b en 2014a)

Er zijn geen cijfers over het verblijf van mensen in een vakantiewoning. Omdat het aantal vakantiewoningen een belangrijk deel van de toeristische capaciteit in Voeren vertegenwoordigt, en nog elk jaar groter wordt, is de status quo in het aantal verblijfstoeristen en de daling van het aantal overnachtingen geen indicatie dat de toeristische sector in Voeren aan belang verliest. De evolutie van het aantal verblijfstoeristen en overnachtingen in Voeren is zeer waarschijnlijk heel wat positiever dan wat blijkt uit Figuur 19.

Figuur 19: Evolutie van het aantal overnachtingen (exclusief de overnachtingen in vakantiewoningen) in Voeren in vergelijking met de trend in Vlaanderen en het geheel van de Vlaamse regio's voor de periode 2006-2014 (bron: Toerisme Vlaanderen, 2011; Toerisme Vlaanderen, 2015c).¹⁷

* Vanaf 2010 is de trend in het aantal overnachtingen vertekend. Door de invoering van het nieuwe logiesdecreet in 2010 zijn er logies van de categorie 'hotels' naar de categorieën 'gastenkamers' en 'vakantiewoningen' doorgeschoven. Dit zorgt voor een vertekening in de evolutie van het aantal geregistreerde overnachtingen. Die registratie houdt immers geen rekening met het aantal overnachtingen in vakantiewoningen. De vertekening is extra groot in Voeren omdat Voeren relatief gezien erg veel vakantiewoningen telt.

¹⁶ Vlaanderen wordt vanuit een toeristische invalshoek opgedeeld in drie macrobestemmingen: de kunststeden, de kust en de Vlaamse regio's. Vlaanderen wordt ingedeeld in 18 toeristische regio's. Voeren is een van deze 18 regio's.

¹⁷ De invoering van het nieuwe logiesdecreet en de bijhorende overgangperiode (1 januari 2010 tot 31 december 2012) heeft een duidelijke invloed op de rapportage van het aantal overnachtingen. In de periode 2010-2012 zijn heel wat logies van de categorie 'hotels' naar de categorieën 'gastenkamers' en 'vakantiewoningen' doorgeschoven. Het aantal overnachtingen in vakantiewoningen wordt niet geregistreerd en zit dan ook niet (langer) vervat in de cijfers van het aantal overnachtingen.

Over het aantal dagtoeristen in Voeren zijn er weinig gegevens beschikbaar en kan er geen historische trend getoond worden. Een andere parameter die inzicht kan verschaffen in de evolutie van de sector is de werkgelegenheid. De evolutie van het aantal directe jobs verbonden met het aanbieden van logies en het uitbaten van eet- en drankgelegenheden vertoont in Voeren een lichte stijging voor de periode 2008-2013, zie Figuur 20 en paragraaf 5.5 voor meer informatie. Er moeten enkele kanttekening gemaakt worden bij deze cijfers. Ten eerste gaat het hier om het aantal jobs en niet om het aantal voltijds eenheden. Ten tweede blijft de eventuele werkgelegenheid verbonden met de verhuur van vakantiewoningen mogelijks in belangrijke mate buiten beeld.

Het beschikbare cijfermateriaal over de recente evolutie van de sector maakt ons niet zoveel wijzer, noch over het recente verleden, noch over de toekomst van het toerisme in Voeren. Volgens Toerisme Voerstreek (2015) is het toerisme in Voeren de afgelopen jaren echter gewoon verder toegenomen.

4.4.2.2 Drivers

Omdat de trend van de sector niet kan worden ingeschat door enkel te kijken naar het verleden, verkennen we hier nog de invloed van externe drivers zoals demografie, economie, sociaal-culturele tendensen, milieu en technologie op de toeristische vraag. Het merendeel van de drivers wijst erop dat de sector verder zal ontwikkelen. Het is echter niet eenvoudig te beoordelen of dit ook voor Voeren geldt.

In economisch moeilijke tijden blijven mensen vaak dicht bij huis. Dit vertaalt zich in relatief meer binnenlandse vakanties en minder buitenlandse vakanties. Economisch herstel versterkt echter de toeristische vraag. Er wordt verwacht dat een stijgend consumentenvertrouwen en -inkomen de komst van toeristen uit onze buurlanden zal aanzwengelen. In 2014 waren buitenlanders goed voor ruime 40% van alle overnachtingen in de Vlaamse regio's. In Voeren ligt het percentage buitenlandse overnachtingen twee keer zo laag dan in de Vlaamse regio's. (Toerisme Vlaanderen, 2015c; Toerisme Vlaanderen, 2014d).

Een bevolkingstoename beïnvloedt de toeristische vraag positief. De Belgische bevolking, veruit de belangrijkste markt voor Voeren, blijft groeien (Agentschap voor Binnenlandsbestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015; Studiedienst Vlaamse Regering, 2015). De verwachte evolutie van de bevolking in de buurlanden is gemengd. De bevolkingsgroei in Duitsland en Nederland, de landen die het dichtst bij Voeren gelegen zijn, is minder uitgesproken dan bij ons (Eurostat, 2015). Een groeiende wereldbevolking in combinatie met een stijgend welvaartspeil zorgt globaal voor een toename van het aantal (internationale) toeristen. Internationale toeristen zijn echter vooral geïnteresseerd in de klassieke reizen die (enkel) de belangrijkste bezienswaardigheden aandoen en niet zozeer het platteland. (Toerisme Vlaanderen, 2014d)

De bevolking vergrijs. Ouderen (60+) zijn een interessante doelgroep om als reissector op in te spelen. Senioren leven langer en vitaler en zijn relatief kapitaalkrachtig. De vergrijzing impliceert dat de toeristische sector rekening moet gaan houden met de noden en de wensen van oudere toeristen. (Toerisme Vlaanderen, 2014d)

Tweede en derde generatie allochtonen gaan hun vakantie meer en meer naar het 'westers' model invullen. Naast het bezoek van hun land van herkomst, maken ze ook meer en meer trips in de nabije omgeving. Deze toeristen hebben wel vaak behoefte aan andere toeristische producten. Zo hebben bijvoorbeeld economische migranten doorgaans relatief weinig geld en hebben ze daarom nood aan goedkope reisformules, maar ook taal en culturele gewoonten spelen mee. De toeristische sector speelt hier nog onvoldoende op in. (Toerisme Vlaanderen, 2014d)

In Europa is er een toenemende belangstelling voor de ontwikkeling van het plattelandstoerisme. Vele regio's beschouwen het plattelandstoerisme als een belangrijk

instrument voor de diversificatie van de rurale economie. Deze keuze speelt in op een grotere vraag naar kortere vakanties (vooral van oudere bevolkingsgroepen) op het platteland met aandacht voor natuur, rust en traditie (ruraal erfgoed en lokale producten) en activiteiten zoals wandelen en fietsen. Ook de interesse van de Vlaming in vakanties dicht bij huis in de Vlaamse regio's neemt toe. (Toerisme Vlaanderen, 2014d)

Er ontwikkelen zich nieuwe vormen van reizen. Onder impuls van de economische recessie, en met hulp van de mogelijkheden die de technologie vandaag biedt om mensen met elkaar in contact te brengen, is een alternatief toeristisch aanbod ontstaan waarbij individuen via bijvoorbeeld websites zoals www.couchsurfing.com en www.uber.com hun eigen woning en auto ter beschikking kunnen stellen van reizigers. Ontmoetingen met anderen, persoonlijke ervaringen en authenticiteit zijn hier de sleutelwoorden. De traditionele toeristische sector percipieert deze evolutie momenteel als een bedreiging. (Toerisme Vlaanderen, 2014d)

De meeste drivers lijken een verdere ontwikkeling van het toerisme in Voeren te ondersteunen.

4.4.2.3 Invloed op het Voerense landschap en de andere sectoren

De expliciete keuze van de gemeente om in te zetten op zachte recreatie, harde recreatievormen te ontmoedigen en grote toeristische infrastructuren te weren, moet de toeristische druk in de open ruimte en de bossen op een aanvaardbaar niveau houden. Om de ruimtelijke spreiding van de toeristische activiteiten te vergroten en de druk op de kernen te beperken, wordt in het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) gesteld om nieuwe toeristische verblijfsaccommodatie uit de kernen te weren. Daarnaast wil men de uitbaters van verblijfsaccommodatie ook verplichten voldoende parkeergelegenheid op het eigen domein te voorzien (Omgeving, 2008). Zowel voor ontwikkelingen in de kernen als in de open ruimte geldt dat respect voor het landschap en erfgoedwaarden voorop staat. Het is een feit dat het toerisme een impact heeft op de omgeving. De gemeente is zich hiervan bewust en probeert deze te beheersen. Als men hier in slaagt, hoeft de verdere ontwikkeling van de sector daarom niet negatief te zijn.

Tijdens een discussiesessie met de projectgroep over toerisme werd gesteld dat Voeren geen extra toeristen meer aan kan. Het aantal bedden voor toeristen is immers meer dan half zo groot dan het aantal inwoners. Langs de andere kant van de grens, in Epen en Slenaken, kan je het resultaat zien van twee dorpen die zich volledig op het toerisme gefocust hebben. Dit zijn lege dorpen geworden zonder inwoners. Als gevolg daarvan is het toerisme er inmiddels ook op zijn retour. (Toerisme Voerstreek, 2015)

4.5 Sociaaleconomische draagkracht van de sector toerisme en recreatie

Toerisme en recreatie hebben, zoals vermeld, niet alleen een economisch, maar eveneens een maatschappelijk belang. Het feit dat mensen zich in een andere omgeving kunnen ontspannen, de batterijen opladen, tot rust komen, nieuwe ervaringen opdoen, is waardevol. Omdat het typische Voerense landschap dé trekpleister is voor toeristen zou de vermarkting van de troeven van dit landschap, en de inkomsten die dit genereert, net een argument en hefboom kunnen zijn voor het behoud van het Voerense landschap en het erfgoed dat de gemeente rijk is.

De economische betekenis van het toeristisch-recreatief systeem te Voeren laat zich echter niet zomaar exact becijferen. Het gaat hier immers niet om een duidelijk zichtbare economische sector, maar om een verzameling van (delen van) verschillende bedrijfstakken.

4.5.1 Jobs

Toerisme en recreatie zijn een belangrijk onderdeel van de Voerense economie. Guidea (2015) rapporteert dat de horecasector in 2014, 148 directe arbeidsplaatsen vertegenwoordigde in

Voeren, 112 in loondienst en 36 als zelfstandige. Deze cijfers liggen in lijn met de cijfers van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (2016) en Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (2016) voor de periode 2008-2013, zie Figuur 20. Volgens de cijfers van de Rijksdienst van Sociale Zekerheid (2016) was de directe tewerkstelling in de horecasector in 2013 goed voor ruim 15% van alle jobs in loondienst in Voeren. Dit is beduidend meer dan het nationale gemiddelde dat ongeveer 3,5% bedraagt (Guidea, 2015). Terwijl het aantal werknemers in de horecasector in Voeren eigenlijk status quo gebleven is, neemt op niveau Vlaanderen de tewerkstelling in de sector af (Guidea, 2015).

Figuur 20: Overzicht van het aantal directe jobs in Voeren verbonden met het verschaffen van accommodatie en eten en drinken, 2008-2013 (bron: Rijksdienst voor Sociale Zekerheid, 2016; Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen, 2016).

De toeristische sector is ruimer dan louter de horecasector, de uitbating van verblijfsaccommodatie en eet- en drankgelegenheden. Wanneer Toerisme Vlaanderen (2014c) rapporteert over de totale tewerkstelling in de toeristische sector beschouwt zij eveneens de tewerkstelling in het personenvervoer en bij reisbureaus, reisorganisatoren, reserveringsbureaus en diensten voor cultuur. Volgens de gemeentelijke steekkaart over de vrijetijdseconomie te Voeren (Limburg in cijfers, 2015) was de vrijetijdssector in 2013 goed voor 222 arbeidsplaatsen in Voeren, 173 in loondienst en 50 als zelfstandige.¹⁸

Het toeristisch-recreatief systeem in Voeren maakt deel uit van een ruimer economisch systeem. De sector doet immers een beroep op leveranciers voor diverse goederen en diensten. Een bepaalde activiteit creëert niet alleen directe werkgelegenheid, maar ook indirecte werkgelegenheid bij toeleveranciers en werkgelegenheid verbonden met de besteding van het inkomen dat mensen verdienen in de toeristische sector in Voeren. Voor het schatten van de indirecte werkgelegenheid kan gebruik gemaakt worden van werkgelegenheidsmultiplicatoren. Voor België bedraagt de werkgelegenheidsmultiplicator voor de activiteiten '55 - Verschaffen van accommodatie' en '56 - eet- en drinkgelegenheden' volgens de NACE-indeling 1,44. Voor de activiteit '79 - Reisbureaus, reisorganisatoren, reserveringsbureaus en aanverwante diensten' bedraagt de werkgelegenheidsmultiplicator

¹⁸ Geschatte tewerkstelling in de vrijetijdseconomie zoals gedefinieerd volgens de Tourism Satellite Account indeling (zie: <http://www.toerismevlaanderen.be/economie-en-toerisme>). Deze cijfers omvatten naast de werkgelegenheid verbonden met logies en drank- en eetgelegenheden onder meer ook ten dele de tewerkstelling in de transportsector, bij reisbureaus en de culturele en openbare sector en zijn inclusief de indirecte tewerkstelling.

voor België zelfs 2,17. Deze multiplicatoren werd berekend door het Federaal Planbureau (Federaal Planbureau en Instituut voor de nationale rekeningen, 2013). Dit betekent dat de 222 directe arbeidsplaatsen die de vrijetijdssector te Voeren in 2013 telde (Limburg in cijfers, 2015) goed zouden zijn voor minstens 98 indirecte jobs.

4.5.2 Inkomsten

Het toerisme zorgt voor een aanzienlijke inkomstenstroom voor de uitbaters van logies en drank- en eetgelegenheden. Andere ondernemingen en sectoren pikken eveneens een graantje mee. De gemiddelde bestedingen van een recreatieve verblijfstoerist aan de Vlaamse regio's bedroeg volgens Toerisme Vlaanderen in 2011, 79 euro per persoon per nacht (Toerisme Vlaanderen, 2014 c).¹⁹ Dit zou betekenen dat de ruim 103.000 overnachtingen in 2014 resulteren in ruim 8 miljoen euro uitgaven door verblijfstoeristen. In dit cijfer zitten de uitgaven van de toeristen die verblijven in een vakantiewoning nog niet vervat. Ook dagtoeristen zorgen eveneens voor aanzienlijke inkomsten voor de sector in Voeren. Volgens Idea Consult en iVOX (2011) besteedde een persoon die een daguitstap maakte in de Vlaamse regio's gemiddeld een goede 33 euro in 2011. Het zou kunnen dat de uitgaven per persoon per daguitstap in Voeren lager liggen dan gemiddeld. Actieve wandelaars, de belangrijkste groep daguitstappers in Voeren, besteedden in 2011 immers gemiddeld 21 euro per persoon per daguitstap.²⁰ Hoewel het aantal dagtoeristen niet precies gekend is, zijn de uitgaven door dagtoeristen in Voeren sowieso aanzienlijk.

Zowel het dag- als het verblijfstoerisme zorgen voor een interessante economische return. De ruimtelijke en economische impact van het dag- en verblijfstoerisme verschilt. De druk van de dagtoeristen op de ruimte is hoger (bijvoorbeeld omwille van het parkeren van hun wagens op het openbaar domein), maar de economische return per toerist is beperkter. Verblijfstoeristen hebben een lagere impact op het openbaar domein en hun economische return naar de lokale middenstand is belangrijker door de hogere consumptiegraad. Het ruimtelijk structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) beschouwt het verblijfstoerisme als motor van de lokale economie, zowel nu als in de toekomst.

De verdeling van de lusten en de lasten van toerisme en recreatie is niet perfect. Het zijn vooral de lokale ondernemers actief binnen het toeristisch-recreatief systeem die de inkomsten opstrijken terwijl zij doorgaans weinig doen voor het landschap. Landbouwers, de gemeente, het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren, het Agentschap voor Natuur en Bos, Natuurpunt, Toerisme Voerstreek, enz. plukken zelf niet zoveel vruchten van het toerisme. Nochtans hebben deze spelers onmiskenbaar een aandeel in het succes van de sector, zij zorgen onder meer voor het landschap en het bovenlokaal recreatief aanbod.

De inkomsten die de gemeente zelf uit het toerisme haalt, zijn al met al beperkt. Uitbaters van hotels, vakantiewoningen, boerderijen bestemd voor hoevertoerisme, bungalows, appartementen, optrekjes, alle andere vaste woongelegenheden en stacaravans die niet op een camping staan betalen de gemeente Voeren jaarlijks een belasting van 30 euro voor elke slaapplek die zij ter beschikking stellen van toeristen (Gemeente Voeren, 2014). Uitbaters van kampeerterreinen betalen een belasting van 0,15 euro voor elke nacht dat een persoon op hun terreinen de nacht doorbrengt in een meegebrachte tent of woonwagen (Gemeente Voeren, 2015a). De eigenaar, huurder of gebruiker van een tweede verblijf betaalt jaarlijks een som van 1000 euro aan de gemeenten Voeren (Gemeente Voeren, 2012). De organisatoren

¹⁹ Hiervan gaat 42 euro naar logies, 26 euro naar maaltijden, drank en voeding, 2 euro naar attracties en ontspanning, 5 euro naar shopping, 3 euro naar verplaatsingen ter plaatse en 1 euro naar andere uitgaven.

²⁰ De gemiddelde besteding van Vlamingen per persoon per daguitstap bedroeg in 2011 37,9 euro. Dit is hoger dan de besteding van actieve wandelaars. De keuze om te werken met de besteding van actieve wandelaars ligt in het feit dat ruim de helft van de gemiddelde besteding van Vlamingen per daguitstap gaat naar uitgaven die weinig voorkomen in Voeren: shopping (38%), toegangsgelden (12%) en transport naar de bestemming (9%).

van georganiseerde massamanifestaties betalen de gemeente Voeren een belasting in functie van het aantal deelnemers.²¹ De verschuldigde belasting varieert in functie van de druk van de manifestatie op de omgeving en het openbare domein. Terwijl wandelevenementen slechts een beperkte belasting verschuldigd zijn vanaf 2500 deelnemers, worden gemotoriseerde massamanifestaties zwaarder belast en dit vaak al vanaf de eerste deelnemer (Gemeente Voeren, 2015b). De gemeente bevestigt hiermee zowel haar profilering als wandelgemeente, als haar afkeur voor bepaalde vormen van gemotoriseerde recreatie. Deze inkomstenbronnen brachten de gemeente in 2014 samen iets meer dan 110.000 euro op.²² Dit is minder dan wat de gemeente jaarlijks investeert in de promotie van de gemeente en de inrichting en onderhoud van het landschap. Een andere bron van inkomsten uit het toerisme zijn de gemeentelijke opcentiemen op de onroerende voorheffing. Deze dienen immers ook betaald te worden op onroerende goederen die dienst doen als hotel, vakantiewoning, restaurant, enz. Tot slot, is er ook nog de aanvullende gemeentebelasting op de personenbelasting.²³ De gemeente weet niet hoeveel geld er op deze manier aan de toeristische sector verdiend wordt. Vaak is het zo dat ondernemingen hun winst proberen te beperken om zo weinig mogelijk belasting te hoeven betalen.²⁴

Er zijn vandaag een aantal actieve landbouwers die een graantje meepikken van het toerisme in Voeren. De vraag stelt zich of niet nog meer Voerense landbouwers hun inkomen zouden kunnen diversifiëren via het toerisme, bv. via het aanbieden van logies, streekproducten, enz. Op die manier hebben zij als beheerder van het landschap meer belang bij het behoud van het typische landschap. Of de diversificatie van het landbouwkomen een realistische optie is, hangt onder meer af van het feit of er een markt is voor die producten en diensten die landbouwers kunnen aanbieden. We kunnen ons afvragen of een verder uitbreiding van het logiesaanbod wel interessant is. Het aantal vakantiewoningen, en daarmee ook het de toeristische capaciteit, nam de afgelopen jaren immers al sterk toe. De gegevens van de hotelbarometer (Toerisme Vlaanderen et al., 2015) leren dat de bezettingsgraad van de hotels te Voeren, in vergelijking met andere Vlaamse regio's, eerder aan de lage kant is.²⁵

4.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector toerisme en recreatie

Plattelandstoerisme is een belangrijk instrument voor de diversificatie van de rurale economie. De relatie van toerisme en recreatie met omgevingskwaliteit, natuurwaarden en erfgoed is dubbel. Enerzijds zorgt toerisme en recreatie voor extra druk op het landschap. De ruimtelijke visie voor Voeren stelt echter dat de schaal van recreatie en toerisme in verhouding moet staan tot de draagkracht van het landschap, en dit zowel in de open ruimte als in de

²¹ Er zijn een aantal manifestaties die geen belasting verschuldigd zijn. Dit is bijvoorbeeld het geval voor organisaties met een sociale en maatschappelijke doelstelling.

²² De belasting op kampeerterreinen leverde 8.467,50 euro op (dit cijfer is inclusief de belasting op residentiële verblijven op campings). De belasting op georganiseerde massamanifestaties leverde in 2014 uitsluitend 425 euro ontvangsten uit dossierkosten en een boete op, maar geen belastinginkomsten. De belasting op het verblijf (a rato van het aantal slaapplekken in hotels, vakantiewoningen, boerderijen bestemd voor hoevetoerisme, ...) leverde 49.365 euro op. De belasting op tweede verblijven was goed voor 52.000 euro aan belastingontvangsten.

²³ Dit is een percentage op de inkomstenbelastingen, waaronder ook een belasting op het totale inkomen van de binnenlandse vennootschappen, de vennootschapsbelasting.

²⁴ Het Gemeentefonds, de opcentiemen op de onroerende voorheffing en de aanvullende belasting op de personenbelasting zijn de belangrijkste inkomsten voor de gemeenten. In 2014 ontving de gemeente Voeren ongeveer 1,47 miljoen euro via het Gemeentefonds, 1,17 miljoen euro via de opcentiemen op de onroerende voorheffing en 0,89 miljoen euro via de aanvullende belasting op de personenbelasting. (Agentschap voor Binnenlandsbestuur, 2016)

²⁵ We merken op dat de beschikbare data over de bezetting van de logies in Voeren erg onvolledig is.

dorpskernen. Anderzijds kan de vermarkting van de troeven van het landschap, en de inkomsten die dit genereert, net een argument en hefboom zijn voor het behoud van het Voerense landschap en het erfgoed dat de gemeente rijk is. Dit wordt bevestigd door het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) waarin wordt gesteld dat het Voerense landschap beschermd moet worden ten behoeve van toerisme en recreatie. De Smedt (2014) stelt in dit verband dat de toeristische sector moet investeren in natuur en landschap omdat niet investeren in de sterkten van het eigen product uiteindelijk de waarde hiervan onderuit haalt.

Het komt er voor de sector op aan kwaliteit en toegevoegde waarde te creëren. Het kleinschalige moet behouden blijven. Kwaliteit voor kwantiteit. Het doel moet zijn om meer inkomsten te realiseren met minder overlast. Daarvoor zouden, naast het landschap, nog andere belevingselementen ontwikkeld kunnen worden in Voeren zodat toeristen die in Voeren logeren hun geld in Voeren spenderen en niet in Aken of Maastricht.

De gemeente wenst het bouwkundig en landschappelijk erfgoed in de gemeente nog meer te betrekken in de toeristische visie via erfgoedroutes, themaroutes, herkenbaar maken van erfgoed in het landschap, erfgoedkaarten, enz. (Gemeente Voeren, 2013). Daarnaast wordt ook gedacht aan een respectvolle reconversie van oude hoevegebouwen en ander cultuurhistorisch erfgoed, bijvoorbeeld in functie van verblijfstoerisme en de ontwikkeling van kleinschalige indooractiviteiten. Op dit ogenblik kan je, wanneer het weer tegenzit, als individu of gezin immers nergens heen in Voeren. Een belangrijke randvoorwaarde bij de reconversie van oude gebouwen is dat dit dient te gebeuren met respect voor de draagkracht van het gebouw en zijn onmiddellijke omgeving (Omgeving, 2008; Gemeente Voeren en stebo, 2013). Om de renovatie van het waardevol erfgoed te stimuleren worden nieuwbouwhotels nergens toegestaan (Omgeving, 2008).

Terwijl nieuwe traditionele campings niet gewenst zijn, is er volgens het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) wel ruimte voor enkele duurzame kampeerboerderijen om aan de stijgende vraag van kortkampeeders te voldoen. De voorwaarde is wel dat deze boerderijen met boomgaarden, inheemse buffers en groenstroken kwalitatief geïntegreerd worden in het landschap. De verbreding van de landbouw wordt dus ook gezien als deel van een mogelijke oplossing. Naast kampeerboerderijen kan eveneens gedacht worden aan de promotie van andere vormen van hoevetoerisme, thuisverwerking- en verkoop, biologische landbouw en natuur-en landschapsbeheer. Er gebeurt vandaag echter al heel wat door de landbouwers in Voeren. De landbouwers die hun inkomen nog niet verbreed hebben met andere activiteiten zullen waarschijnlijk niet zo snel overtuigd worden. Je kunt mensen trouwens niet forceren, want dat werkt meestal niet. Misschien kunnen de uitbaters van logies en drank- en eetgelegenheden in Voeren aangemoedigd worden om meer streekproducten aan te bieden.

In het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) wordt alvast gedacht aan de invoering van een betalingssysteem voor bezoekers zodat de gemeente middelen in het laadje krijgt waarmee ze kan investeren in het landschap:

“De gemeente tracht door de waardevolle landschapskarakteristieken te bewaren, en waar mogelijk te herstellen, de toeristische potenties van het landschap uit te baten en een economische betekenis te geven. Via een uit te werken ‘visitor pay back’-systeem dragen de bezoekers van de gemeente financieel bij tot het onderhoud en beheer van het waardevolle landschap.”

De idee is om (vooral) de dagtoerist te laten betalen. Zo’n pay back systeem kan verschillende vormen aannemen: parkeren betalend maken, standaard verhogen van de rekening bij een horecabezoek met een bepaald bedrag (een soort vergoeding voor het landschap) dat de toerist vrijblijvend kan accepteren of weigeren, enz.

Voor een overnachting in Voeren ontvangt de gemeente Voeren gemiddeld minder dan 0,5 euro beddenbelasting. Dit is erg weinig. Het is bovendien zo dat bepaalde uitbaters toeristen op eigen houtje een toeristentaks van 5 of 10 euro aanrekenen. De gemeente zou de beddenbelasting kunnen verhogen.

5 De sector wonen in Voeren

5.1 Functie van de sector wonen

Wonen wordt aanzien als een essentiële voorwaarde om een menswaardig leven op te bouwen en moet voor iedereen worden gegarandeerd. Het recht op wonen kent meerdere bronnen, zowel van nationale als van internationale oorsprong. Artikel 23 van de Belgische Grondwet bevat het recht op een behoorlijke huisvesting. Het recht op een behoorlijke huisvesting maakt zo fundamenteel deel uit van wat de 'sociale grondrechten' worden genoemd. De Vlaamse Wooncode geeft verdere invulling aan het grondwettelijk recht op wonen. Artikel 3 van de Wooncode bepaalt dat iedereen het recht heeft op menswaardig wonen. De functie van de sector bestaat erin ervoor te zorgen dat iedereen kan beschikken over een aangepaste woning, van goede kwaliteit, in een behoorlijke woonomgeving, tegen een betaalbare prijs. Wonen is meer dan een dak boven het hoofd. Waar het om draait, is dat iedereen over een goed thuis beschikt. (Vlaamse Woonraad, 2013; Wonen Vlaanderen, 2012)

5.2 Doelstellingen en ruimtelijke vereisten van de sector wonen

Een leefbare gemeente met betaalbare woonmogelijkheden, aantrekkelijke en rustige dorpspleinen, voldoende gemeenschaps- en jeugdvoorzieningen, bedrijvigheid op maat van de kernen, enz., dat is de kern van de gemeentelijke toekomstvisie voor Voeren inzake wonen. Net als in de open ruimte streeft de gemeente ook voor het bebouwd gebied functieverweving na. Dit moet zowel een zuinig ruimtegebruik aanmoedigen, als ervoor zorgen dat Voeren niet nog verder evolueert tot een slaapgemeente waarvan de meeste bewoners in een andere stad of dorp werken. (Gemeente Voeren en stebo, 2013; Omgeving, 2008)

De gemeente wil in de eerste plaats een leefbaar Voeren voor haar eigen inwoners. Nieuwe ontwikkelingen omtrent wonen en werken zijn enkel gericht op de eigen behoeften en worden geconcentreerd in de kernen. Zowel de financieel draagkrachtige als de minder gegoede bewoner moeten een plaats vinden in Voeren. (Omgeving, 2008)

In de krijtlijnen van een toekomstvisie voor wonen in Vlaanderen stelt Wonen Vlaanderen (2012) dat goed wonen niet alleen te maken heeft met de kwaliteit en de betaalbaarheid van een woning en de vraag of iemand er zich thuis voelt. Goed wonen is ook onlosmakelijk verbonden met de omgeving waarin de woning gelegen is. In Voeren hebben ze dit begrepen. De gemeentelijke toekomstvisie voor Voeren stelt dat Voeren het mooiste stukje Vlaanderen moet zijn. Deze visie wordt uiteraard mee ingegeven vanuit de toeristische ambitie van de gemeente. De zorg voor het landschap en het erfgoed en het behoud van de streekidentiteit staan voorop. (Gemeente Voeren en stebo, 2013; Omgeving, 2008)

5.3 Organisatie van de sector wonen

Wonen is een thema waarbij veel spelers betrokken zijn: de (verschillende diensten van de) gemeente, het OCMW, de woonwinkel, sociale huisvestingsmaatschappij(en), het sociaal verhuurkantoor, welzijnsorganisaties, bovenlokale overheden zoals Wonen Vlaanderen, enz. De gemeente heeft de verantwoordelijkheid om de verschillende partijen rond de tafel te krijgen om een samenhangend lokaal woonbeleid uit te werken. De aandacht dient daarbij uit te gaan naar het stimuleren van sociale woonprojecten, het ondersteunen van woonbehoeftige gezinnen en alleenstaanden, en het bewaken van de kwaliteit van het woonpatrimonium en de woonomgeving. De 'regisseursrol' van gemeenten wordt door recente Vlaamse regelgeving steeds meer versterkt. (Gemeente Voeren en stebo, 2013; Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten, 2016).

Het typische landschap bepaalt mee de kwaliteit van de woonomgeving in Voeren. Volgens het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) dragen de rustige en door natuur omringde

dorpskernen in belangrijke mate bij aan de omgevingskwaliteit en vormen zij een aantrekkingsfactor voor bewoners. Van Dam en Visser (2006) stellen dat de kwaliteit van de woonomgeving voor meer dan de helft de prijs van de woning bepaalt. Het uitzicht op groen of de nabijheid van groen voor recreatie geeft bijvoorbeeld een meerwaarde aan woningen (Aertsens et al., 2012). Dit betekent dat de actoren, zoals landbouwers, natuurverenigingen en het Agentschap voor Natuur en Bos, die dit groenaanbod vorm geven ook een invloed hebben op de sector wonen. Een gelijkaardige redenering kan toegepast worden op het erfgoedaanbod en de beschikbare voorzieningen in de gemeente. Al deze (sub)systemen functioneren volgens eigen regels en gebruiken. Voor de bespreking van deze systemen en hun actoren verwijzen we naar de analyses van de sectoren onroerend erfgoed en natuur in dit rapport. De kernboodschap is dat de sector wonen raakvlakken heeft met zowat alles wat zich in Voeren afspeelt. Zowel de sector wonen als het typische landschap zijn belangrijke thema's in het ruimtelijk beleid.

5.4 Toestand en verwachte trend van de sector wonen in relatie tot het landschap en andere sectoren

5.4.1 Toestand van de sector wonen

De bevolkingsdichtheid van de gemeente is laag in vergelijking met het Vlaams gemiddelde, 81 inwoners/km² ten opzichte van 447 inwoners/km² in Vlaanderen en 172 inwoners/km² in de cluster van kleine agrarische gemeenten. Volgens de projecties van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2015) zou de bevolkingsdichtheid van de gemeente Voeren tegen 2030 nog verder afnemen tot 70 inwoners/km². (Omgeving, 2008; Agentschap voor Binnenlands Bestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015)

Binnen de gemeente neemt de bevolkingsdichtheid af van west naar oost. 's-Gravenvoeren telt het grootste aantal inwoners. Daarna volgen Sint-Martens-Voeren en Moelingen. Het aantal inwoners in Teuven, en vooral Remersdaal en Sint-Pieters-Voeren, is laag. Naast de zes kerndorpen telt Voeren nog verschillende gehuchten. Deze situeren zich voornamelijk in het oostelijk deel van Voeren en zijn de belangrijkste bebouwingsconcentraties in de open ruimte. Zie Figuur 21 voor een weergave van de bestaande nederzettingsstructuur te Voeren. (Omgeving, 2008)

Figuur 21: Bestaande nederzettingsstructuur te Voeren (bron: Omgeving, 2008).

Wonen gebeurt geconcentreerd in de compacte kernen die zich situeren langs de belangrijkste invalswegen. Er is lintbebouwing in Voeren, maar deze is beperkter dan elders in Vlaanderen. De kernen en de gehuchten zijn nog aparte entiteiten van elkaar gescheiden door open ruimte met weidse vergezichten. (Omgeving, 2008)

Het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) maakt melding van 341 zonevrije woningen te Voeren. Het gros hiervan is gelegen binnen agrarische gebieden in ruime zin. Slechts 22 van de zonevrije woningen is gelegen in een ruimtelijk kwetsbare bestemming (11 woningen in parkgebied, 4 woningen in parkgebied met semi-agrarische functie en 7 woningen in natuurgebied (met wetenschappelijke waarde) of natuurreservaat). Ten tijde van de opmaak van het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) telde de gemeenten bovendien ook nog een 80-tal landbouwbedrijfswoningen die, wanneer de agrarische bedrijfsvoering wordt stopgezet, ook als zonevrij moeten worden beschouwd. De zonevrije en potentieel zonevrije woningen zijn overwegend in het oostelijk deel van Voeren gelegen. Vaak komen de zonevrije woningen voor in kleine concentraties. Dit zijn vele historische agrarische gehuchten, zoals Ulvend, Krindaal, Veurs, Veurzerveld, Nurop, Hagelstein, Mabroek enz. Zie Figuur 22 voor de situering van de zonevrije woningen in Voeren. (Omgeving, 2008)

Figuur 22: Zonevrije woningen naar gewestplanbestemming (bron: Omgeving, 2008).

Mede door de lage bevolkingsdichtheid is de uitrustingsgraad van de gemeente en zijn kernen erg beperkt. Het winkelaanbod in Voeren is minimaal. Voeren telt een slager en een kleine kruidenier. Voor primaire voorzieningen zoals een bakkerij of een supermarkt zijn de Voerenaars aangewezen op winkels in de omliggende steden en gemeenten zoals Visé, Aubel en Eijsden. Voeren telt 4 kleuterscholen, twee basisscholen en een secundaire school. Daarnaast is er ook een bibliotheek in Voeren, zijn er twee Vlaamse culturele centra en is er een sporthal. De publieke voorzieningen zijn verspreid over de verschillende kernen. 's-Graevenvoeren is het best uitgerust, gevolgd door Moelingen en Sint-Martens-Voeren. In Teuven, Sint-Pieters-Voeren en Remersdaal is het aanbod nihil. (Omgeving, 2008; Gemeente Voeren en stebo, 2013)

In 2008 telde Voeren bijna 1.800 woningen. Het overgrote deel hiervan zijn eengezinswoningen. Veel ouderen wonen in oude, te grote woning die onvoldoende is aangepast zijn aan hun noden. Het allergrootste ongemak volgens de senioren in Voeren is

echter de afstand tot voorzieningen zoals de bakker, de slager, het postkantoor en de bank. In vergelijking met de rest van Vlaanderen telt Voeren immers een groot aandeel grotere (vrijstaande) woningen en een oud gebouwenpatrimonium. Er is een actuele (en groeiende) nood aan kleinere woningen van 1 tot 2 slaapkamers en huisvesting voor senioren. Doordat oudere mensen ook minder mobiel worden, moet er ook aandacht zijn voor de uitbouw van basisvoorzieningen (zoals openbaar vervoer, winkels, enz.) binnen de gemeente. (Gemeente Voeren en stebo, 2013)

De lage bevolkingsdichtheid heeft ook zijn voordelen. In 2015 bedroeg de gezamenlijke oppervlakte van de bebouwde percelen ongeveer 4,3% van de totale oppervlakte van Voeren. Dit is beduidend minder dan in de cluster van kleine agrarische gemeenten waarvan de gemiddelde bebouwde oppervlakte van de gemeenten in 2015 9,7% bedroeg. Minder bebouwing biedt meer kansen voor de open ruimte en andere activiteiten. De bebouwde oppervlakte is sinds 2005 met een kleine 10% toegenomen in Voeren. De evolutie in Voeren verloopt quasi even snel als gemiddeld in Vlaanderen, maar minder snel dan gemiddeld in de cluster van kleine agrarische gemeenten. Het aansnijden van gronden voor bebouwing, zorgt niet alleen voor de inname van grond, maar ook voor een vertuining van het landschap. Wanneer deze nieuwe ontwikkelingen aansluiten bij de kernen is het effect hiervan op het landschap relatief beperkt. (Agentschap voor Binnenlands Bestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015)

Het bouwkundig erfgoed in Voeren bestaat voor het grootste deel uit landelijke gebouwen, zoals hoeves en schuren, maar ook uit woningen. Omdat ze niet meer beantwoorden aan de eisen van de moderne bedrijfsvoering hebben de meeste oude boerderijen inmiddels hun landbouwfunctie verloren. Veel van deze hoeves dreigen leeg komen te staan omdat de renovatiewerken vaak financieel niet haalbaar zijn voor de eigenaars. Anderzijds zorgt opname in de inventaris van het bouwkundig erfgoed voor meer mogelijkheden qua herbestemming, zoals het omvormen van een schuur tot een woning. De bedoeling is dat dit helpt om deze gebouwen een nieuwe duurzame functie te kunnen geven en te kunnen bewaren voor de toekomst. In 2015 bevatte het leegstandsregister voor Voeren een 77 tal woningen en gebouwen (Agentschap voor Binnenlands Bestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015). De kans is reëel dat de leegstand in Voeren nog verder zal toenemen. (Omgeving, 2008; Gemeente Voeren en stebo, 2013).

5.4.2 Relatie van de sector wonen tot het Voerense landschap en de andere sectoren

De historische dorpen en gehuchten en de cultuurhistorische bakens zoals kerken, kastelen en hoeves vormen samen met de historische open ruimte elementen het landschapsbeeld in Voeren. De relatie tussen de sector wonen en het landschap is zeker in het oosten van Voeren nog vrij intens. De historische gehuchten en hoeves liggen verspreid in de open ruimte. Wanneer het aantal inwoners en het aantal benodigde wooneenheden verder daalt, dreigt er nog meer leegstand. Dit kan een negatieve impact hebben op het landschap en de beleving ervan.

Om verdere versnippering van de waardevolle open ruimte tegen te gaan, stelt het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) dat het huisvestingsaanbod geconcentreerd moet worden in de dorpskernen. Daarbij ziet men 's-Gravenvoeren als hoofddorp. Daarna volgen Moelingen, Sint-Martens-Voeren en Teuven. Deze kernen dragen de ruimtelijke ontwikkelingen inzake wonen, voorzieningen en bedrijvigheid op lokale schaal. Nieuwe ontwikkelingen zijn uitsluitend gericht op de lokale behoeften en de natuurlijke loop van de bevolking. Het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) stelt eveneens dat de versterking van de dorpen 's-Gravenvoeren, Moelingen en Sint-Martens-Voeren niet mag resulteren in het naar elkaar toe groeien van de bebouwing. Lintbebouwing en het verder doorsnijden van het landschap moet worden tegengegaan. Elk dorp wordt als een

afzonderlijke entiteit in het landschap uitgebouwd. Tussen de verschillende dorpskernen en gehuchten worden de open ruimte verbindingen gevrijwaard. Wanneer dit beleid in de praktijk gebracht wordt, vormt de sector wonen geenszins een grote bedreiging voor het landschap. De leegstand van woningen en hoeves is evenwel een aandachtspunt. (Omgeving, 2008)

Voeren heeft een problematiek van water- en modderoverlast waarbij ook woningen worden getroffen. De overstromingen komen voornamelijk voor in de vallei van de Berwijn in Moelingen en in de vallei van de Voer in 's-Gravenvoeren. Sinds enkele jaren zijn er ook overstromingen van de Gulp in Teuven. De water- en modderoverlast bij hevige regen is een gevolg van de snelle afvoer van het regenwater en gronddeeltjes via hellende en onvoldoende begroeide landbouwgronden, holle wegen en andere (trage) wegen. Onaangepaste landbouwpraktijken zijn de hoofdoorzaak van de wateroverlast en modderstromen in Voeren. In het westelijke gedeelte van de gemeente heeft de wateroverlast echter ook te maken met de bewoning langsheen de oevers van waterlopen. Die minder ideale locatie van de huizen is een gevolg van het feit dat de bewoners daar vroeger aangewezen waren op de waterlopen voor hun drinkwater (Omgeving, 2008). (Gemeente Voeren, 2013)

In de dorpskernen van Voeren staat de leefbaarheid onder druk door de toestroom van toeristen. Toeristen gebruiken de dorpskernen als uitvalsbasis om het Voerense landschap te verkennen. Daardoor worden de dorpspleinen en de aanpalende straten tijdens de weekends ingepalmd door auto's. Dit bemoeilijkt niet allen de zoektocht naar parkeerplaats voor de lokale bevolking, maar tast eveneens de aantrekkelijkheid van het openbaar domein aan. Daarmee verdwijnt ook de functie van de pleinen als ontmoetingsplek voor de lokale bevolking. Andere zaken die de leefkwaliteit in Voeren beïnvloeden zijn de overlast en verhoogde reistijd door het drukke doorgaande verkeer, de gedeeltelijke afsluiting van wegen voor sportmanifestaties, en het nachtlawaai in de buurt van restaurants, cafés en kampplaatsen. Ook wordt er aangehaald dat woningen worden opgekocht en omgevormd tot toeristische verblijven waardoor er minder woningen ter beschikking zouden zijn van de lokale bevolking. De schaal van het toerisme in Voeren is dan ook een aandachtspunt voor de sector wonen. In het weekend is het nooit rustig in Voeren. Het Ruimtelijk Structuurplan Voeren (Omgeving, 2008) erkent de problematiek van het toerisme in de dorpskernen. De idee is om nieuwe verblijfsaccommodaties in de dorpskern niet te stimuleren. (Gemeente Voeren, 2013; Omgeving, 2008; Interviews)

Een aantal bedrijven in Voeren is zonevreedemd gelegen en/of overschrijdt de ruimtelijke draagkracht van zijn omgeving. Dit is niet alleen een probleem voor het bedrijf in kwestie, maar ook voor de omwonenden. In bepaalde gevallen veroorzaakt een bedrijf overlast voor de buurtbewoners. Om die reden heeft de gemeente het plan opgevat om een KMO-zone te ontwikkelen. Dit moet voor een aantal bedrijven een oplossing bieden (Omgeving, 2008).

5.4.3 Trend van de sector wonen en verwachte invloed op het Voerense landschap en de andere sectoren

Als proxy voor de evolutie van de sector krijgen we naar de loop van de bevolking in Voeren. De totale bevolking van de gemeente Voeren bestond op 1 januari 2015 uit 4.080 inwoners. Het aantal inwoners in Voeren is al meer dan tien jaar in dalende lijn. In 2004 bedroeg het aantal inwoners nog meer dan 4.300. Volgens de bevolkingsprojecties van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2015) zet de daling van het inwonersaantal in Voeren zich door. Tegen 2030 zou het inwonersaantal in Voeren onder de 3.600 zakken. Dit is in tegenstelling tot de trend voor Vlaanderen en de cluster van kleine agrarische gemeenten volgens de Belfius-

indeling.²⁶ Terwijl de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2015) schat dat de bevolking in Voeren over de periode 2015-2024 met meer dan 8,5% zal dalen, neemt het aantal inwoners in Vlaanderen en de cluster van kleine agrarische gemeenten toe met respectievelijk meer dan 3,5% en meer dan 2,5%. (Studiedienst Vlaamse Regering, 2015; Agentschap voor Binnenlands Bestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015)

De daling van de bevolking in Voeren is dus opmerkelijk, en kent verschillende redenen. De belangrijkste reden is het groter aantal uitwijkingen dan inwijkingen. Er trekken meer mensen weg uit Voeren dan er mensen naar Voeren verhuizen. Daarnaast daalt de bevolking ook op een natuurlijke manier, het aantal geboortes ligt gemiddeld genomen lager dan het aantal sterfgevallen. Wat de migratie betreft, kan er een onderscheid gemaakt worden tussen verhuisbewegingen binnen België en verhuisbewegingen van en naar het buitenland. Voor de buitenlandse migratie geldt dat de laatste jaren minder mensen vanuit het buitenland naar Voeren verhuizen. De instroom van Nederlanders is immers sterk gedaald. De binnenlandse verhuisbeweging wordt (nog steeds) gekenmerkt door een belangrijke uitstroom van Voerenaars naar elders in België. Opvallend is wel dat de laatste jaren meer mensen vanuit een andere Belgische gemeente naar Voeren verhuizen. (Agentschap voor Binnenlands Bestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015)

De daling van het aantal inwijkende Nederlanders heeft volgens de gemeente te maken met het feit dat meer Nederlanders een woning kopen in Wallonië omdat daar de aankoop prijs van woningen lager is (Gemeente Voeren en stebo, 2013). De aankoop prijs van een woning in Voeren is in het eerste decennium van deze eeuw immers sterk gestegen. Een andere belangrijke vaststelling is dat de Voerenaars die wegtrekken vooral jongeren en jonge gezinnen zijn. De reden waarom deze jonge mensen wegtrekken, wordt toegeschreven aan de beperkte werkgelegenheid in de gemeente, een tekort aan beschikbare bouwgronden en de hoge prijzen van bouwgrond en woonhuizen. Andere redenen die worden aangehaald waarom mensen uit Voeren wegtrekken, zijn het ontbreken van (basis)voorzieningen in de gemeente en de dorpen, de slechte verbindingen met andere gemeenten en de drukte en overlast van het toerisme (Gemeente Voeren en stebo, 2013).

Op 1 januari 2015 was de bevolkingssamenstelling als volgt: 0-19 jaar: 20%; 20-64: 60%; 65+’ers: 20%. Dit is nagenoeg dezelfde verdeling als in Vlaanderen en de cluster van kleine agrarische gemeenten. Volgens de projectie van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2015) zou het aandeel 65+’ers in Voeren in 2030 meer dan 31% bedragen – dit is een toename van het aantal ouderen met meer dan 50% - terwijl het aandeel 20-64 jarigen in Voeren onder de 50% zou zakken. De groep van 80+’ers zou in 2030 bijna 9% van de totale bevolking van Voeren vertegenwoordigen tegenover een kleine 6% vandaag. De bevolking van Voeren is al grijs en zal nog verder vergrijzen. De uittocht van jongeren en jonge gezinnen speelt hierin zeker een rol. De vergrijzing is echter niet alleen relatief, maar ook absoluut. Het aantal ouderen stijgt immers ook in absolute aantallen. (Studiedienst Vlaamse Regering, 2015; Agentschap voor Binnenlands Bestuur en Studiedienst Vlaamse Regering, 2015)

Samen met de vergrijzing is er ook een trend van gezinsverduunning waar te nemen in Voeren. Het aantal gezinnen bestaande uit 3, 4 of 5 en meer zou volgens de projecties van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2015) verder afnemen in Voeren. Volgens diezelfde projecties (Studiedienst Vlaamse Regering, 2015) zou de afname van de bevolking belangrijker zijn dan de gezinsverduunning. Als gevolg daarvan zou het aantal gezinnen in Voeren afnemen. Dit betekent dat het aantal benodigde wooneenheden voor inwoners zal dalen. Over de

²⁶ De andere gemeenten die in de cluster zijn Bekkevoort, Bever, Borgloon, Galmaarden, Geetbets, Gingelom, Glabbeek, Gooik, Heers, Herne, Herstappe, Hoegaarden, Horebeke, Kortenaken, Lierde, Linter, Maarkedal, Nieuwerkerken, Pepingen, Riemst, Sint-Laureins, Tielt-Winge, Wortegem-Petegem, Zoutleeuw, Zuikerkerke en Zwalm. Voor meer informatie over de Belfius-indeling zie

https://www.belfius.be/publicsocial/NL/Media/Typologie_NEW_nl_tcm_31-36262.pdf.

periode 2015 tot 2030 zouden er volgens de projectie van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2015) bijna 150 wooneenheden minder nodig zijn in Voeren dan vandaag.

De terugloop van de bevolking in Voeren en de daling van het aantal benodigde wooneenheden kan een impact hebben op zowel het landschap als het wonen in Voeren. Verspreide of geconcentreerde leegstand kan de beeldkwaliteit van de dorpen, gehuchten en het landschap aantasten. Het is mogelijk dat dit de prijs van vastgoed in de gemeente neerwaarts beïnvloed waardoor meer jongeren en jonge gezinnen in Voeren blijven, uitgeweken Voerenaas terugkeren en/of een het aantal inwijkingen van mensen die nooit eerder in Voeren gewoond hebben stijgt. Welke trend ook de bovenhand haalt, het brengt sowieso uitdagingen, zowel kansen als bedreigingen, mee voor de gemeente en het landschap.

5.5 Sociaaleconomische draagkracht van de sector wonen

De inwoners van Voeren hebben het voorrecht te kunnen wonen in een unieke omgeving. Het typische landschap is sowieso een aantrekkingsfactor voor (toekomstige) bewoners. Het is evident dat de bewoners gebaat zijn bij het behoud van het typische landschap. De ontwikkeling van de woonfunctie in Voeren dient daarom ook te passen binnen het landschap (Omgeving, 2008).

Of de bewoners ook om een financiële bijdrage gevraagd kan worden voor het behoud van het typische landschap is minder vanzelfsprekend. De bevolkingsdichtheid in Voeren is immers erg laag en neemt nog verder af. Daardoor kan een bijdrage vanwege de bevolking waarschijnlijk maar een (klein) deel van de oplossing zijn. Het verhogen van de belastingen valt bovendien moeilijk te rijmen met het afremmen of stoppen van de terugloop van de bevolking. De inwoners van Voeren mogen dan wel mee profiteren van het landschap, zowel het niveau van de voorzieningen als de werkgelegenheid blijft laag in Voeren. Tot slot, speelt ook de financiële draagkracht van de bevolking een rol. In Voeren is deze relatief laag. Een indicator voor de financiële draagkracht van de bevolking is het gemiddelde netto belastbaar inkomen. In Voeren bedroeg het gemiddelde netto belastbaar in 2012 16.158 euro per inwoner. Dit is 10% lager dan het gemiddelde voor Vlaanderen en 1,5% lager dan het gemiddelde voor Limburg. Er zijn verschillende factoren die dit cijfer voor Voeren kunnen verklaren: een lage werkzaamheidsgraad, een relatief groot aantal landbouwers met een laag pensioen, de afwezigheid van grote bedrijven die werknemers met een hoger diploma aantrekken, enz. (ADSEI, 2015; Gemeente Voeren en stebo, 2013; Omgeving, 2008)

5.6 Pistes voor het behoud van het typische landschap in Voeren vanuit de sector wonen

Nieuwe woonconcepten en mogelijkheden tot hergebruik van erfgoed kunnen het verval van het historisch patrimonium tegengaan. Te grote en leegstaande hoeves en woningen kunnen opgesplitst worden in kleinere woningen.

Invoering van een soort landschapsbelasting: verhoging van de gemeentelijke opcentiemen op de onroerende voorheffing. De eigenaars van vastgoed betalen de gemeente zodat deze (nog) meer kan investeren in het typische landschap.

Hervorming van het gemeentefonds zodat gemeenten met typische en waardevolle landschappen in verhouding meer fondsen krijgen om te investeren in het behoud van hun landschap.

6 Referenties

- Anoniem. (2008). Ruimtelijke visie op landbouw, natuur en bos.
- ADSEI (2015). Cijfers gemiddelde netto belastbaar inkomen.
- Agentschap voor Binnenlands bestuur (2016). Website: <http://binnenland.vlaanderen.be/>.
- Agentschap voor Binnenlands bestuur en Studiedienst Vlaamse Regering (2015). Gemeentelijk profielschets gemeente Voeren 2015. 114 p.
- ANB. (2012). Rapport 5 Instandhoudingsdoelstellingen voor speciale beschermingszone BE 2200039 Voerstreek.
- ANB. (2015). Website: <https://www.natuurenbos.be/>.
- Anoniem. (2001). Overzicht codering digitale gewestplannen. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap / LIN / AROHM / Afdeling Ruimtelijke Planning. Gpcodes.xls: codelijst digitale versie van de gewestplannen, versie september 2001.
- Anoniem. (2010). Gemeentelijk erosiebestrijdingsplan Voeren.
- Anoniem. (2011). Erosie in Vlaanderen. Samen werk maken van erosiebestrijding. Dienst land- en bodembescherming, Ondergrond en Natuurlijke Rijkdommen (ALBON), Departement Leefmilieu, Natuur en Energie (LNE).
- Bats H. (1992). Het Voerense Landschap. In: Monumenten en Landschappen. Tweemaandelijks tijdschrift van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Departement Leefmilieu en Infrastructuur. Administratie ruimtelijke ordening en huisvesting. ISSN 077-4948. Jaargang 11, nr. 5.
- Ceunen N. (2011). Het landschap vertelt. Haspengouw en Voeren, de mens vormt zijn land. Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren, Kortesseem.
- Deliège G. (2008). Over de noodzaak van verstillings in het natuurbehoud. Een apologie van het Vlaamse natuurbeheer. TOPOS / 03/2008, pg 24-27.
- Demolder H., Boone N., Van Reeth W., Lommaert L. en Peymen J. (2011). Advies betreffende de definitie van de indicator 'oppervlakte effectief natuurbeheer'. Advies van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek. INBO.A.2011.14.
- Demolder H., Schneiders, A., Spanhove, T., Maes, D., Van Landuyt, W. en Adriaens, T. (2014). Hoofdstuk 4 - Toestand biodiversiteit. (INBO.R.2014.6194611). In Stevens, M. et al. (eds.), Natuurrapport - Toestand en trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen. Technisch rapport. Mededelingen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.M.2014.1988582, Brussel.
- De Saeger S., Ameeuw G., Berten B., Bosch H., Brichau I., De Knijf G., Demolder H., Erens G., Guelinckx R., Oosterlynck P., Rombouts K., Scheldeman K., T'jollyn F., Van Hove M., Van Ormelingen J., Vriens L., Zwaenepoel A., Van Dam G., Verheirstraeten M., Wils C. en Paelinckx D. (2010). Biologische Waarderingskaart versie 2.2. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2010 (36). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel.
- De Schrijver A., Wuyts K., Schelfhout S., Staelens J., Verstraeten G. & Verheyen K. (200x). Verzuring van terrestrische ecosystemen: Oorzaken, remedies en gevolgen voor biodiversiteit.
- De Smedt, C. (2014). Duurzame recreatieve ontwikkeling. 50 p.
- Federaal Planbureau en Instituut voor de nationale rekeningen (2013). Input-outputtabellen 2010. December 2013. 40 p. De tabel met de multiplicatoren van de finale vraag in 2010 zijn beschikbaar via http://www.plan.be/databases/database_det.php?lang=nl&DB=IO_2010_M&ID=48.
- Gemeente Voeren (2015a). Belasting op de kampeerterreinen - aanslagjaren 2014-2019: rechtzetting. 2 p.
- Gemeente Voeren (2015b). Belasting op de georganiseerde massamanifestatie. 4 p.
- Gemeente Voeren (2015c). GIS-files van het wandel-, fiets- en mountainbikeroutenetwerk te Voeren.

- Gemeente Voeren (2014). Belastingsreglement op het verblijf - dienstjaar 2014-2019. 3 p.
- Gemeente Voeren (2013). Omgevingsanalyse gemeente Voeren 2013. 66 p.
- Gemeente Voeren (2012). Reglement op de tweede verblijven - dienstjaren 2013-2018. 3 p.
- Gemeente Voeren en stebo (2013). Woonplan Voeren. 74 p.
- Gijssels, C., De Smet, L. (2012). Vakantie met meerwaarde. Beeld en toekomst van het sociaal toerisme in Vlaanderen. 112 p.
- Grontmij Vlaanderen. (2012). Actieplan ter herstel van graften in Voeren.
- Guidea (2015). Horeca in cijfers: gemeenterapport. Website: <http://guidea.incijfers.be/quickstep/QsReportBasic.aspx?report=gemeenterapportpd>.
- Het Nieuwsblad. (2015). Moelingen naars opnieuw gedoopt met Berwijn water. (http://www.nieuwsblad.be/cnt/blnme_01859844).
- Hens M. (2005). Draagvlak voor natuur: in Dumortier M., De Bruyn L., Hens M., Peymen J., Schneiders A., Van Daele T., Van Reeth W., Weyembergh G. en Kuijken E. (red.). 2005. Natuurrapport Toestand van de natuur in Vlaanderen cijfers voor het beleid. Mededeling van het Instituut voor Natuurbehoud nr. 24. Brussel
- Hofkens en Roosens (eds.). (2001). Nieuwe impulsen voor de landschapszorg. De landschapsatlas, baken voor een verruimd beleid. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Afdeling Monumenten en Landschappen.
- Idea Consult en iVOX (2011). Pilootonderzoek naar daguitstappen van de Belg. Finale rapportage 01/07/2010 – 30/06/2011. 286 p.
- Mathijs, E., Nevens, F., Vandenbroeck, P., 2012. Transitie naar een duurzaam landbouw- en voedingssysteem in Vlaanderen: een systeemanalyse. Topicrapport MIRA in samenwerking met AMS, Departement landbouw en Visserij. 96 p.
- Lefebvre W., Deutsch F., Moermans K., Hardies N., Vantieghem B., Canturk S., Dero C., Verschelde T. (2015). PAS-Gebiedsgerichte analyse versie lente 2015: Deel IV: BE2200039 Voerstreek. VITO. Rapportnummer: 2015/RMA/R/9-IV.
- Limburg in cijfers (2015). Website: <http://limburg.incijfers.be/>.
- Paredis, E., Vander Putten, E., Maes, F., Larosse, J., Van Humbeeck, P., Lavrijsen, J., Van Passel, S., De Jonge, W., 2009. Vlaanderen in transitie? Milieuverkenning 2030. Milieurapport Vlaanderen. VMM: Aalst. p. 345-374.
- Provincie Limburg (2015). Steekkaart de vrijetijdseconomie in Voeren, zie www.limburg.incijfers.be.
- Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren. (2015). Voerstreek: uniek platteland euregionaal verankerd.
- Omgeving (2008). Ruimtelijk structuurplan Voeren. 278 p.
- Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (2016). Cijfers werkgelegenheid in loondienst te Voeren 2008-2013.
- Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (2016). Cijfers zelfstandige werkgelegenheid te Voeren 2008- 2013.
- Roorda, C., van Eijndhoven, J., Loorbach, D., Krosse, P. (2011). Systeemanalyse duurzame gebiedsontwikkeling. EOS-LT Transep-DGO.
- Schneiders, A., Spanhove, T. (2014). Hoofdstuk 6 – De rol van biodiversiteit in de levering van ecosysteemdiensten. (INBO.R.2014.6288996). In Stevens, M. et al. (eds.), Natuurrapport - Toestand en trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen. Technisch rapport. Mededelingen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.M.2014.1988582, Brussel.
- Significant GfK (2012). De recreatieve verblijfstoerist in de Vlaamse regio's anno 2011 – profiel, gedrag, motivatie en bestedingen. 227 p.
- Simons, I., Demeyer, R., z.d. Het ecosysteemdiensten kaartenspel. Een kwalitatieve waarderingsmethode om ecosysteemdiensten (ESD) van een gebied in kaart te brengen. 10 p.

- Steunpunt Vakantieparticipatie (2015). Website: <https://www.vakantieparticipatie.be/>.
- Steunpunt Vakantieparticipatie (2009). Iedereen verdient vakantie. Een onderzoek naar de effecten en het belang van vakantie voor mensen in armoede. 88 p.
- Stevens M. (2014). Hoofdstuk 3 - Drivers. (INBO.R.2014.5914570). In Stevens, M. et al. (eds.), Natuurrapport -Toestand en trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen. Technisch rapport. Mededelingen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.M.2014.1988582, Brussel.
- Stevens, M., Demolder, H., Jacobs, S., Michels, H., Schneiders, A., Simoens, I., Spanhove, T., Van Gossum, P., Van Reeth, W., Peymen, J. (red.) (2014). Natuurrapport - Toestand en trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen. Syntheserapport. Mededelingen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.M. 2014.1988666, Brussel.
- Studiedienst Vlaamse Regering (2015). SVR-projecties van de bevolking en de huishoudens voor Vlaamse steden en gemeenten, 2015-2030, zie <http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/Pages/2015-01-29-projecties.aspx>.
- Toerisme Vlaanderen (2015a). Trendrapport toerisme 2014. 86 p.
- Toerisme Vlaanderen (2015b). Toerisme in cijfers XL 2014. Evolutie aankomsten (algemeen totaal exclusief verhuur), 2010-2014. 41 p.
- Toerisme Vlaanderen (2015c) Toerisme in cijfers XL 2014. Evolutie overnachtingen (algemeen totaal exclusief verhuur), 2010-2014. 41 p.
- Toerisme Vlaanderen (2015d). Te gast in Vlaanderen 2010-2014 – Logiesaanbod in Vlaanderen. 99 p.
- Toerisme Vlaanderen (2015e). Toerisme in cijfers XL 2014. Aantal aankomsten naar verblijfsmotief, 2014. 41 p.
- Toerisme Vlaanderen (2015f). Website: <http://www.toerismevlaanderen.be/>.
- Toerisme Vlaanderen (2014a). Toerisme in cijfers XL 2013. Evolutie aankomsten, totaal, exclusief verhuur en per marktland 2009-2013. 41 p.
- Toerisme Vlaanderen (2014b). Toerisme in cijfers XL 2013. Evolutie overnachtingen totaal, exclusief verhuur en per marktland 2009-2013. 41 p.
- Toerisme Vlaanderen (2014c). Toerisme in kerncijfers editie 2014. 15 p.
- Toerisme Vlaanderen (2014d). Trendrapport toerisme 2014. 88 p.
- Toerisme Vlaanderen (2013). Te gast in Vlaanderen. Logiesaanbod in Vlaanderen 2007-2011. 101 p.
- Toerisme Vlaanderen (2011). Toerisme in cijfers XL 2010. Evolutie overnachtingen totaal, inclusief verhuur en per marktland 2006-2010. 58 p.
- Toerisme Vlaanderen, Westtoer, Toerisme Provincie Oost-Vlaanderen, Provincie Antwerpen, Toerisme Limburg, Leuven, Mechelen, Stad Antwerpen, Toerisme Brugge, Gent en Artesis Plantijn Hogeschool Antwerpen (2015). Trendrapport hotelbarometer 2014 – Jaarrapport. 194 p
- Toerisme Voerstreek (2015). Gesprek met de heer Guy Born, voorzitter van Toerisme Voerstreek, op 21 december 2015.
- UNWTO (2005). Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy Makers. 209 p.
- Vandersmissen M. (2016). BOS+ klaagt 'defensieve houding' van Joke Schauvliege aan. Knack 20 januari 2016.
- Van Dam F., Visser P. (2006). De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs. 81 p.
- Van Der Biest K., Van Gossum P., Struyf E., Van Daele T. (2014). Hoofdstuk 21 – Ecosysteemdienst regulatie van erosierisico (INBO.R.2014.2065899). In Stevens, M. et al. (eds.), Natuurrapport - Toestand en trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen. Technisch rapport. Mededelingen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.M.2014.1988582, Brussel.
- Van Kerckvoorde A., Van Reeth W. (2014). Hoofdstuk 14 – Ecosysteemdienst productie van energiegewassen. (INBO.R.2014.1987641). In Stevens, M. et al. (eds.), Natuurrapport - Toestand en

- trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen. Technisch rapport. Mededelingen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.M.2014.1988582, Brussel.
- Van Reeth W., De Smet L., Broekx S., Spanhove T., Van Gossum P., De Nocker L., Vandekerckhove K. (2016). Economische waardering van landgebruik: een gevalstudie (rapport in voorbereiding). Brussel: Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek.
- Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (2016). Website: <http://www.vvsg.be/Pages/Home.aspx>.
- Vlaamse Woonraad (2013). Naar een versterkt recht op wonen? Aanbevelingen van de Vlaamse Woonraad, met pleidooi voor een Vlaamse woonrechtcommissaris. Advies 2013/17 van 19 december 2013. 37 p.
- VLM. (2014). Landinrichting. 27 p.
(<http://www.vlm.be/SiteCollectionDocuments/Landinrichting/Brochure%20landinrichting%20web.pdf>)
- Vriens L., Bosch H., De Knijf G., De Saeger S., Guelinckx R., Oosterlynck P., Van Hove M. en Paelinckx D. (2011). De Biologische Waarderingskaart. Biotopen en hun verspreiding in Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Mededelingen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek. INBO.M.2011.1, Brussel 416 p.
- WES (2007). Onderzoek Ruimte voor Toerisme en Recreatie in Vlaanderen. 197 p.
- Wonen Vlaanderen (2012). Wonen in Vlaanderen 2050: klijtlijnen van een toekomstvisie. 9 p.

Bijlage 1: Ruimtelijke visie op landbouw, natuur en bos

In de periode 2004-2008 werkte de Vlaamse overheid in overleg met gemeenten, provincies, belangengroepen en andere Vlaamse administraties (natuurlijke rijkdommen, toerisme, openbare werken, ...) een ruimtelijke visie uit voor de landgebruiken in de open ruimte. Hoofdzakelijk ging het om landbouw, natuur, bos, maar ook erfgoed. De visie op Voeren heeft geen enkel formeel bindend statuut, maar vormt toch de basis voor de opmaak van gewestelijke ruimtelijke uitvoeringsplannen die de bestemmingen op perceelsniveau vastleggen. Deze ruimtelijke visie wil de ruimte ordenen, maar niet inbreken op de sectorwetgeving en -doelen. Indien deze bestaan neemt de ruimtelijke ordening een volgende houding aan. In het gebied waren er tot op heden geen gewestelijke RUP 's die uitvoering geven aan deze visie.

De ruimtelijke visie geeft op hoofdlijnen aan welke gebieden behouden blijven voor landbouw en waar er ruimte kan zijn voor natuurontwikkeling, bosuitbreiding, erfgoed of landschappelijk herstel, zie Figuur 23. Daarnaast kwam er een herbevestiging van een deel van de agrarische gebieden op het gewestplan, zie X. Binnen Voeren werd 38% van de oppervlakte herbevestigd via een beslissing van de Vlaamse Regering. Binnen deze herbevestigde gebieden neemt het Vlaams gewest geen initiatieven meer om de bestaande landbouwstructuur te wijzigen.

Figuur 23: Gewestplan Voeren

Figuur 24 geeft de gewenste ruimtelijke structuur weer via schetsen. De schetsen werden gemaakt met behulp van verschillende ruimtelijke concepten, zie Tabel 3. Met die concepten heeft men een bepaald toekomstbeeld. Deze schetsen geven geen harde grenzen weer, maar eerder een ruimtelijk kader om binnen te werken. Bij het ontwerpen van de gewenste natuurlijke structuur voor Voeren werden onder meer volgende principes toegepast:

- vergroten van de bestaande natuurgebieden;
- verbinden van geïsoleerde natuurgebieden;
- bufferen van natuurgebieden tegen schadelijke invloeden van buitenaf.

Deze visie is behoorlijk ambitieus voor Voeren. Beekvalleien moeten aangeduid worden als lijnvormige natuurelementen door herbestemming als natuurgebied of agrarisch gebied met natuurverweving. Voor de Voer, de Gulp, de Berwijn en hun zijbeken primeert de waterbergende en natuurfunctie.

Daarnaast is het de bedoeling dat in de aaneengesloten landbouwgebieden de agrarische bestemming wordt herbevestigd. Binnen deze gebieden wordt de grondgebonden landbouw (in hoofdzaak melkvee) erkend als ruimtelijke drager van het gevarieerde en reliëfrijke cultuurlandschap. Het landbouwgebruik moet er aangepast zijn aan de kenmerken van het fysisch systeem en de landschappelijke structuur. Dit betekent dat de landbouw zich moet aanpassen zodanig dat structuurbepalende landschapselementen zoals steile hellingen, beekvalleien, netwerken van hagen, houtkanten en holle wegen behouden blijven.

De visie voorziet bosuitbreiding voor het herstel van historische bosstructuren en recente ontbossingen.

De provincie, die verantwoordelijk is voor het afbakenen van de natuurverbindingsgebieden voorziet in Voeren één droge natuurverbinding. Deze bestaat uit hagen, graften, holle wegen, bosjes en loopt in oost-westelijke richting door Voeren. Met deze natuurverbinding worden de natuurelementen gevat die buiten het VEN/IVON vallen. De natuurfunctie is ondergeschikt aan andere functies in natuurverbindingsgebieden.

KAART 12. GEWENSTE RUIMTELIJKE STRUCTUUR VOEREN – GEBIED D1: VOEREN

Figuur 24: Schets van de ruimtelijke visie op landbouw, natuur & bos en erfgoed in de gemeente Voeren.

Tabel 3: Ruimtelijke concepten van toepassing in de structuurschets van Voeren.

Schets concept	ruimtelijk concept	Beschrijving	Gebieden van toepassing
Ruimtelijk-functioneel samenhangende gebieden vrijwaren voor land- en tuinbouw op maat van het landschap	Het weide- en akkergebied van Voeren vormt een samenhangend landbouwgebied waarin grondgebonden landbouw (in hoofdzak melkvee) als ruimtelijke drager van het gevarieerde en reliëfrijke cultuurlandschap wordt erkend. Het landbouwgebruik moet aangepast zijn aan de kenmerken van het fysisch systeem en de landschappelijke structuur: de structuurbepalende landschapselementen (steile hellingen, beekvalleien, netwerk van hagen, houtkanten en holle wegen...) bepalen het kader waarbinnen de landbouwfunctie zich kan ontwikkelen, zonder het behoud van deze elementen in het gedrang te brengen.	27.1 land- en tuinbouwgebied van Moelingen-'s- Gravenvoeren 27.2 land- en tuinbouwgebied van Sint-Martens-Voeren- Sint-Pieters-Voeren 27.3 land- en tuinbouwgebied van Teuven-Remersdaal
Beekvalleien versterken als natuurontwikkelingsgebieden	De Voer, de Gulp en de Berwijn en hun zijbeken zijn structuurbepalende waterlopen in de Voerstreek. In belangrijke delen van deze scherp ingesneden en asymmetrische beekvalleien staat behoud en ontwikkeling van de natuur- en waterbergingsfunctie voorop. Deze samenhangende natuurcomplexen worden opgenomen in het Vlaams Ecologisch Netwerk. Het herstel van de verbindende functie van de beekdoorgangen in de dorpskernen is een bijzonder aandachtspunt.	28.1 vallei van de Berwijn 28.2 valleien van de Voer, Veurs, Noorbeek en Beek 28.3 valleien van de Gulp en Remersdaalbeek
Vrijwaren en versterken van landschappelijke waardevolle gebieden met erfgoedelementen als landschappelijke eenheden	Het typische bocagelandschap van Voeren wordt gevrijwaard als drager van de landschapsecologische structuur. De instandhouding en het herstel van kleine landschapselementen zoals holle wegen, waardevolle hellinggraslanden, grachten en poelen met interessante moeras- en waterplanten of amfibieën moet gegarandeerd worden. De specifieke geologie en geomorfologie van het gebied is zeer bepalend voor de diversiteit aan milieus die in stand gehouden moet worden. Markante reliëfovergangen zijn belangrijke structuurbepalende componenten in het landschap. Kastelen en hun bijhorende parken (o.m. kasteel Altembroek en de Commanderie in Sint-Pieters-Voeren) zijn belangrijke te vrijwaren erfgoedbakens binnen het landschap van Voeren. Een aantal	29.1 dal van de Berwijn 29.2 's- Gravenvoeren, Sint- Martens-Voeren en Sint-Pieters-Voeren met het dal van de Voer 29.3 vallei van de Gulp bij Teuven

		belangrijke erfgoedelementen, onder meer het bodemarchief met relictten van prehistorische vuursteenmijnbouw, de mergel- en grindgroeven moeten maximaal gevrijwaard en in stand gehouden moeten worden.
Samenhangende boscomplexen en patronen van verspreide bosfragmenten behouden en versterken als structuurbepalende natuur- en/of landschapselementen	De vaak op kalkgrond gelegen continentale bossen (onder meer Alserbos, Veursbos en Vrouwenbos-Stroevenbos) en de bossen op de cuesta's moeten behouden blijven als structuurbepalende natuur- en landschapselementen. Versterken van de boskernen kan door op een beperkt aantal locaties de historische bosstructuur te herstellen. De ecologisch meest waardevolle voor de natuurlijke structuur bepalende boscomplexen maken deel uit van Vlaams Ecologisch Netwerk. De meerderheid van de bestaande bos- en parkgebieden worden opgenomen in natuurverwevingsgebieden	30.1 Alserbos 30.2 Veursbos 30.3 Vrouwenbos-Stroevenbos 30.4 de bossen op de cuesta's bij Teuven 30.5 de bossen op de cuesta's bij 's-Gravenvoeren en Sint-Martens-Voeren 30.6 bossen Altembroek 30.7 Hoogbos

Naast deze ruimtelijke visie werd ook een 'operationeel uitvoeringsprogramma' opgemaakt en goedgekeurd door de Vlaamse Regering, zie Tabel 4. Dit is een prioritering van gebieden voor de opmaak van een ruimtelijk uitvoeringsplan of kortweg RUP. In Voeren waren er geen gebieden waarvoor onmiddellijk kon gestart worden met de opmaak van een RUP omdat er nog verder onderzoek en/of overleg nodig is. Dit kan gaan over de impact op landbouwbedrijven, de eigendomssituatie, mogelijkheden tot kavelruil en grondmobiliteit, IHD's, enz.

Tabel 4: Operationeel uitvoeringsprogramma voor de visiegebieden uit Voeren.

Naam	Ruimtelijke concepten	Verantwoording, timing en verantwoordelijkheden
Aaneengesloten landbouwgebieden Voeren ten oosten van Moelingen en ten noorden en ten zuiden van 's Gravenvoeren	27.1, 27.2, 27.3	Goedgekeurd door de Vlaamse Regering op 2 december 2005.
Aaneengesloten landbouwgebieden Voeren rond Remersdaal en Teuven		Goedgekeurd door de Vlaamse Regering op 2 december 2005.
Agrarische gebieden met natuurverweving ten noorden van 's Gravenvoeren		Opmaak gewestelijk RUP na onderzoek naar de aanwezige natuurwaarden en het bestaande landbouwgebruik, conform de beslissing van de Vlaamse Regering van 2 december 2005.
Agrarische gebieden met natuurverweving Remersdaal-Teuven		Opmaak gewestelijk RUP na onderzoek naar de aanwezige natuurwaarden en het bestaande landbouwgebruik, conform de beslissing van de Vlaamse Regering van 2 december 2005.
Beekvalleien Voeren (Berwijn, Voer, Veurs, Noorbeek, Beek, Gulp en Remersdaalbeek)	28.1, 28.2, 28.3	Inventariseren op perceelsniveau van de verschillende vragen/voorstellen naar bijkomend natuur- en bosgebied binnen deze structuren, waterbergingsproblematiek. Gedetailleerd in kaart brengen van landbouwgebruik en bedrijfszetels. Gevoeligheidsanalyse voor bestaande landbouwbedrijven in het gebied.

Bosuitbreiding Voeren	30.1, 30.2, 30.3, 30.4, 30.5, 30.6, 30.7	Inventariseren op perceelsniveau van de verschillende vragen/voorstellen naar bijkomend natuur- en bosgebied binnen deze structuren. Gedetailleerd in kaart brengen van landbouwgebruik en bedrijfszetels. Gevoeligheidsanalyse voor bestaande landbouwbedrijven in het gebied.
Overige landbouwgebieden Voeren	27.1, 27.2, 27.3	Na afrondingen onderzoeken kunnen deze herbevestigd worden.